

II. Nume de produse de patiserie în limba greacă

A. TURTE SACRIFICIALE

a. πέμματα

1. τὸ πέμμα „Turta coaptă”

Πέμμα este numele generic dat turtei de sacrificiu. Ca și πόπανον¹, este un derivat de la verbul πέσσω (formă attică πέττω) „a arde la foc, a coace”, din radicalul I. E. *pek^w-, cu paralele în scr. *pacati* și v. sl. *pekō* cu același sens; în italo-celtică radicalul a trecut la *k^wek^wo-, de unde în latină verbul *coquo* „a coace, a găti”, iar în gal. *pobi* cu același sens. Πέμμα a fost împrumutat și în latinescul *pemma*, -atis, tot cu sensul de turtă de sacrificiu, începând cu secolul al II-lea a.²

De la numele turtei se formează derivatul diminutival πεμμάτιον³ „turtiță”. Ca prim element πέμμα intră în compoziții πεμματολόγος „specialist în turtele πέμματα” (Ath. 648a), πεμματουργός „patisier” (Luc. Sat. 13, 3) și ἐπίπεμμα (Inscr. Prien. 362, 15, sec. IV a.), numele unui tip de turtă aparte oferită lui Poseidon și lui Hermes⁴.

În sacrificii numele turtei πέμμα este asociat de obicei cu zeii Zeus, Demeter și Athena, așa cum rezultă din mărturiile epigrafice⁵, și cu zeul Apollo, cum reiese din sursele literare (*u. infra*).

De-a lungul a mai bine de nouăsprezece secole de limbă greacă, πέμμα este folosit în primul rând de autori ca termen de definire pentru numele altor turte de sacrificiu. Nu este exclus, însă, ca la început și πέμμα să fi denumit un anumit tip de turtă, pentru ca mai apoi să fi primit acest sens general, după diversificarea gamei de produse culinare.

Cea mai veche atestare a lui πέμμα datează din secolul al VII-lea a. și apare la iambograful Solon, într-un fragment conservat de către Athenaios. În context πέμμα reia două nume particulare de turte, γούρος⁶ și ἴτριον⁷: (Sol. fr. 38, 3 Page ap. Ath. 645f) οἱ μὲν ἴτρια, / [...] οἱ δὲ συμμεμιγμένους / γούρους φακοῖσι· [...] οὔτε πεμμάτων [...]. În aceeași perioadă liricul Stesichoros definește alte două nume de turte drept πέμματα: (Stesich. fr. 2, 1-2 ap. Ath. 172b) σασαμίδας χόνδρον τε καὶ ἐγκρίδας / ἄλλα τε πέμματα. Din ambele fragmente reiese clar că πέμμα este un termen generic de echivalare pentru anumite produse de patiserie.

În secolul al VI a. nici un alt liric nu mai atestă cuvântul, în schimb în secolul al V-lea a. Herodot povestește că locuitorii din Chios obișnuiau să facă astfel de turte sacre din grâu și să le închine zeilor (Hdt. 1, 160). Pentru Platon, în cele două contexte din *Statul* unde este atestat cuvântul, el este asociat cu ideea de lux: pe de o parte πέμμα apare, alături de parfumuri, tămâie și curtezane, ca un moft într-o cetate a luxului (Pl. R. 373a4), pe de altă parte „turte attice” Ἰατρικὰ πέμματα (*ibid.* 404d8) nu au ce căuta într-o cetate ideală, gastronomia fiind la fel de periculoasă pentru corp, așa cum este muzica prea diversificată pentru suflet, potrivit filosofului. Din ambele exemple reiese că πέμμα avea și un rol gastronomic, pe lângă cel de cult.

¹ V. πόπανον II, A, b, 1.

² V. *pemma* III, A, 14.

³ Cf. Ath. 645e; Hsch. s.u. παλλιχίαιρ și στα<κ>τικόν; Eust. II. 4, 161, 9.

⁴ V. ἐπίπεμμα II, A, a, 20.

⁵ Cf. Sokolowski 2: 109, 4; *id.* 1: 57, 3; *id.* 1: 9, 21; *id.* 1: 145.

⁶ V. γούρος II, A, a, 10.

⁷ V. ἴτριον II, A, a, 27.

În aceeași perioadă în poemul gastronomic *Banchetul* (Δείπνον) al lui Philoxenos apar niște „turte cu susan” numite σασαμόπλαστα πέμματα (Philox. 19-20). În cea mai veche atestare a numelui turtei cu miere μελίτωμα, Hippocrates face distincție, în cadrul lucrării *De morbis popularibus* sau *Epidemiae*, între μελίτωμα și πέμμα: (Hp. *Epid.* 5, 1, 71) καὶ πεμμάτων καὶ μελιτωμάτων. Este posibil astfel fie ca μελιτώματα să denumească prăjiturile care nu erau folosite în ceremoniile sacre, fie ca πέμματα, pe cele care nu aveau încă în compoziție mierea. Este semnificativ, în același timp, că termenul nu este atestat în comedia veche, unde apar atâtea varietăți de dulciuri, definite drept πέμματα. Poate legătura prea strânsă dintre πέμμα și ceremonialul sacru să fi exclus termenul dintr-un gen literar dedicat în general derizoriului.

În secolul al IV-lea a. πέμμα continuă să fie un termen de definire pentru diverse tipuri de dulciuri. Oratorul Lycurgos, într-un fragment din discursul *Despre sacrificiu* (Περὶ τῆς ἱερείας), păstrat de gramaticul Harpocration, definește turta πέλανος, drept un tip de πέμμα închinată zeilor, preparată din grâul luat direct de pe aria de treierat (Lycurg. *fr.* 6, 15, 5), iar istoricul Clidem (cunoscut și cu numele de Clitodemos) vorbește într-un fragment din *Istoria Atticii*, păstrat în lexiconul lui Hesychios, despre turta βούς „boul”, ca despre un tip de πέμμα (Clidem. *fr.* 12 *ap.* Hsch.). La Aristoxenos, filosof din școala lui Aristotel, πέμματα apar alături de parfumuri și uleiuri într-un șir de produse de lux destinate plăcerii, așa cum apărea și la Platon: (Aristox. *fr.* 50, 27) πολλὰ δὲ πεμμάτων, πολλὰ δὲ θυμιαμάτων καὶ μύρων.

Dintr-un fragment al lui Theophrast, conservat de către Plutarh în *Viața lui Agesilaos*, se confirmă că πέμματα erau considerate diferite față de „deserturile dulci” (τραγήματα), așa cum reieșea și de la Hippocrates; de asemenea sunt puse din punct de vedere al luxului alături de parfumuri: (Thphr. *fr.* 142, 1, 3 *ap.* Plu. *Ages* 36, 6, 5) τραγήματα δὲ καὶ πέμματα καὶ μύρα διωθείτο. Fragmentul este preluat mai pe larg și de istoricul Theopomp, citat de către Athenaios (Theopomp. *Hist. fr.* 22, 6 *sqq.* *ap.* Ath. 657b). Aflăm de aici că locuitorii insulei Thasos i-au oferit în dar regelui Spartei, Agesilaos, turtele πέμματα și dulciuri de toate felurile, pe care acesta însă le-a refuzat sub motiv că nu era legitim pentru lacedemonieni să se desfete cu astfel de mâncăruri. A poruncit în consecință ca ele să fie date hiloților în semn de dispreț față de asemenea ispite. Din această anecdotă, care face referire la expediția lui Agesilaos împotriva insulei Thasos din anul 394 a., se confirmă că πέμμα era considerat un produs de lux, incompatibil cu intransigența spartană.

Deși lipsa din Comedia Veche, πέμμα este folosit în cea Nouă. Într-un fragment din piesa *Descendenții Aphroditei* (Αφροδίτης γοναί) a lui Antiphanes, prețul unei victorii sunt niște ouă, o turtă πέμμα și un desert dulce, încă o dovadă a distincției πέμμα-τράγημα: (Antiph. *fr.* 1, 3 Meineke) ὥὰ μὲν / καὶ πέμμα καὶ τράγημα νικητήριον. Dintr-un alt fragment din piesa *Egalii* (Ὅμοιοι) a aceluiași autor rezultă că existau πέμματα „de toate felurile”: (*id.* *fr.* 174, 2 Kock) πέμμασι παντοδαποῖς. Menandru vorbește și el într-un fragment din *Făuritorul* (Δημιουργός) despre frământarea aluatului unor astfel de turte: (Men. *fr.* 100, 2) μάττομεν γὰρ πέμματα. În aceeași perioadă istoricul Hecateu din Abdera atestă și el formula „felurite πέμματα”, cu informația suplimentară „înmuiate în miere”: (Hecat. *Abd. fr.* 25, 1359) πέμματα παντοδαπά μέλιτι φυρώντες. Această din urmă precizare ar putea confirma tocmai absența mierii din servirea lor obișnuită.

În secolul al III-lea a. filosoful Chrysippos, citat de către Plutarh, vorbește despre îndepărtarea din banchete a parfumurilor și a turtelor πέμματα, ca regulă pentru viața unui stoic (Chrysipp. 374, 6 *ap.* Plu. *M.* 999a). În epocă, dar și mai târziu, πέμμα este folosit de traducătorii Septuagintei pentru a traduce termeni ebraici. În *Osea* „turtele cu stafide”, πέμματα μετὰ σταφίδων (LXX, *Os.* 3, 1, 4), apar ca un semn al degradării față de calea impusă de voința Domnului, în timp ce în *Iezechiel* același cuvânt pare să exprime în mod

surprinzător, în mai multe contexte, o unitate de măsură a cerealelor, *efa* (38, 8 l.) (LXX, *Iez.* 45, 24, 1 *sqq.*).

În secolul al II-lea a. gramaticul Dionysius Thrax (D. T. 51, 1 *ap.* Suid.) definește πέλανος cu ajutorul lui πέμμα, în timp ce istoricul Meneclis (Menecl. *fr.* 7, 5 *ap.* Suid.) folosește același cuvânt pentru διακόμιον, precizând că sunt turte rotunde oferite lui Apollo, fapt confirmat și de istoricul Cornelius Alexander Polyhistor în aceeași perioadă (Alex. Polyh. *fr.* 81, 4 și 81, 11).

Mai târziu, în secolul I a. Philon Iudeul folosește πέμμα pentru a transpune realități biblice. Spune, în mai multe rânduri, că tipurile de πέμματα erau nenumărate (Ph. *Som.* 2, 48 πεμμάτων γένη μυρία; *id.* *Ebr.* 217, 2 ἀμυθῆτων πεμμάτων; *id.* *Cont.* 53, 1 αἱ πεμμάτων ποικιλίαι) și erau făcute din grâu (ἐκ πυρῶν πέμματα *id.* *Agr.* 9, 4) și fără drojdie (ἄζυμον πέμμα *id.* *Cong.* 168, 1)¹. Diodor din Sicilia reia formula (D.S. 1, 84, 5) πέμματα παντοδαπά μέλιτι φυρῶντες folosită cu mai bine de trei secole în urmă de către Hecateu. Istoricul Polycrates vorbește despre sacrificiile aduse sub formă de πέμματα ale laconienilor (Polycr. 1, 5)².

În secolul I p., într-o inscripție din insula Rhodos, φθοῖς apare asociată cu πέμμα ca dar de sacrificiu oferit lui Zeus Atabyrios³: (Sokolowski 2: 109, 4-5) π[έ]μματα [...] θυόμ[ε]νο[ν καὶ] φθ[ό]ι[ας] Πέμμα este atestat și într-un text papirologic cu incantații de magie, de o dată însă incertă (*Mag.* 3, 412). În epocă, Plutarh asociază κάन्दυλος în *Quaestiones Coniuvales* (Plu. *M.* 644B5) cu numele turtei de sacrificiu πέμμα; apare de asemenea frecvent raportat la τράγημα „desert dulce”⁴. În *Viețile* unor personaje romane același autor traduce prin πέμμα numele turtei latinești de sacrificiu *libum*⁵ (Plu. *Luc.* 41, 1, 4). Epictet (Epict. *Ench.* 29, 2) recomandă abținerea de la πέμματα, dacă vrei să obții o victorie la Olympia.

Pentru medici πέμμα este un aliment indicat sau nu în anumite afecțiuni. Medicul Dioscorides recomandă folosirea untului (βούτυρον) pentru prepararea turtelor πέμματα în locul grăsimii (στέαρ), ingredientul obișnuit (Dsc. 2, 72, 2). Alt medic, Archighenes, le interzice pe cele preparate din floarea făinii de grâu (σεμίδαλις) (Archig. 72, 17). Gramaticul Harpocration, citându-l pe Didymos, autor în secolul I a. al unui *Comentariu la opera lui Demosthenes*⁶, spune că, de obicei, o turtă πέμμα se prepara din făină foarte fină de grâu (παιπάλη) (Harp. 243, 14)⁷.

Din secolul al II p. există cele mai multe atestări ale lui πέμμα, fapt explicabil prin numeroasele lucrări de exegeză din această perioadă, care necesitau un asemenea termen pentru a defini realități culinare și religioase.

Pentru Athenaios πέμμα este unul din termenii obișnuiți, alături de πλακοῦς, de caracterizare a turtelor în *Deipnosophistai*, atât în catalogul dulciurilor (cartea a XIV-lea), cât și uneori în cel al pâinilor (cartea a III-lea)⁸. Toate aceste πέμματα au în comun forma sferică, cum sunt numite de către autor (σφαιροειδῆ Ath. 646e).

Aproape toți gramaticii îl utilizează pe πέμμα în definițiile date altor turte. Astfel, Pausanias (Paus. *Gr. s.u.*) îl folosește pentru βουῖς, σελήνη, πέλανος, φθοῖς; Moeris (Moer.

¹ Cf. Ph. *Jos.* 93, 4; *id.* *Prob.* 31, 4; *ibid.* 140, 8; *ibid.* 156, 5; *id.* *Som.* 2, 210; *id.* *Spec.* 2, 20; *ibid.* 4, 113; *id.* *Virt.* 182, 7.

² Cf. *Str.* 17, 1, 38.

³ *V. s.u.* φθοῖς II, A, a, 50.

⁴ Cf. *Id.* *Alex.* 22, 8, 2; *id.* *Agis* 34, 4, 6; *id.* *M.* 124A5; *id.* *M.* 124E9; *id.* *M.* 150C12; *id.* *M.* 180A8; *id.* *M.* 192D5; *id.* *M.* 254D1; *id.* *M.* 262E7; *id.* *M.* 561D6; *id.* *M.* 686D4; *id.* *M.* 708C6; *id.* *M.* 999A6; *id.* *M.* 1094A10; *id.* *M.* 1, 61, 3. Cf. de asemenea în aceeași perioadă Heraclit. *All.* 70, 7; *Arr. Ind.* 28, 1, 4; *J. AJ 3*, 236 și 4, 72.

⁵ *V. libum* III, A, 1.

⁶ Cf. L. Pearson & S. Stephens, *Didymi in Demosthenem commenta.* Stuttgart: Teubner, 1983.

⁷ Cf. și *id.* 114, 10; *id.* 243, 10; *id.* 244, 1.

⁸ Cf. Ath. 12e, 172c-e, 642a, 645e, 648a, etc.

212, 1) numai pentru φθοῖς; Pollux (Poll. 6, 76) pentru βουῖς, πυραμοῦς (care pare mai degrabă un tip de plăcintă)¹, σησαμοῦς; Aelius Dionysius (Ael. Dion. fr. 170, 1) în ἄττικὰ ὀνόματα descrie ἄρεστήρ drept un tip de πέμμα²; Aelius Herodian vorbește despre πέμματα ca turte oferite lui Apollo (Hdn. Gr. Pros. 1, 386, 8 și 13), iar într-un alt pasaj îl echivalează pe πέμμα cu πλακοῦς, numele generic al plăcintei (*id. Epim.* 106, 2). Mai târziu, în secolul al III-lea p., Timaeus definește πέλανος și πόπανον drept πέμματα în *Lexicon Platonicum* (Tim. Lex. s.u. πέλανοι și πόπανα)³. O sursă de informații o reprezintă și scoliile alcătuite în perioade diferite pentru textele diversilor autori. Astfel, o scolie la *Troienele* lui Euripide (*Sch. in E. Tr.* 1075, 3) definește σελήνη drept un tip de πέμμα, iar alta la piesa *Oreste* (*Sch. in E. Or.* 220) vorbește despre πέλανος⁴. Scolii la Aristofan atestă πέμμα cu referire la ἐλατήρ, ψαιστόν și φθοῖς⁵.

Pausanias periegetul se folosește și el de πέμματα pentru explicarea turtelor πέλανοι. În rest, utilizează adesea cuvântul în descrierea ceremoniilor sacre⁶. Alkiphron definește σελήνη drept un tip de πέμμα într-o scrisoare care descrie o scenă de banchet⁷.

Sofiștii și retorii, arhaizanți în această epocă, fie explică și ei termeni mai vechi cu ajutorul lui πέμμα, fie creează alții noi. Philostratos (Philostr. *VA* 1, 1, 30) definește βουῖς astfel, iar Philostratos Maior παλάθη (Philostr. Maior *Im.* 2, 26, 3). Lucian vorbește despre un „creator de πέμματα” numit πεμματουργός „patisier” (Luc. *Sat.* 13), creație lexicală proprie; folosește, de asemenea, numele turtei în mai multe contexte⁸. Aelian amintește de o turtă πέμμα preparată din brânză și miere (Ael. *VH* 3, 20, 5)⁹. Ca și Plutarh, istoricul Dio Cassius redă prin πέμμα un nume de turtă romană (D.C. 65, 3, 2)¹⁰.

Pentru medici πέμμα continuă să fie un aliment important, recomandat în rețete. Galenos, pe urmele lui Hippocrates și Dioscorides, îi consacră un întreg capitol în *De alimentorum facultatibus*, descriind în amănunt ingredientele și modul de preparare¹¹. Sfaturile acestuia sunt urmate în secolul al IV-lea p. de către Oribasius¹², în secolul al VI-lea de către Aëtius¹³ și în al VII-lea de către Paulus Aegineta¹⁴.

Deja de la sfârșitul secolului al II-lea p. primii autori creștini încep să utilizeze cuvântul πέμμα pentru a defini diversele produse de patiserie care apar în *Scriptură*. Iustinus Martyr¹⁵ și Clemens din Alexandria¹⁶ sunt cei dintâi, urmați în secolele următoare de mulți alții. Astfel, în secolul al IV-lea p. o întreagă pleiadă de părinți ai bisericii atestă, comentează, explică și definesc termenul de πέμμα: Synesius¹⁷, Gregorie din Nyssa¹, Eusebius din

¹ V. πυραμοῦς II, C, 62.

² Cf. *id. fr.* 11, 3.

³ Cf. în secolul al VI-lea Stephanus Byzantius (St. Byz. *Eth.* 511, 3 sqq).

⁴ Cf. *Sch. in Nic.* 488.

⁵ Cf. *Sch. in Ar. Ach.* 246, 1; *id. Eq.* 1181, 1; *id. Pl.* 677, 3.

⁶ Cf. Paus. 1, 26, 5; *id.* 1, 38, 6; *id.* 7, 24, 3; *id.* 8, 2, 3; *id.* 9, 40, 12; *id.* 10, 8, 10.

⁷ Cf. Alciph. 4, 19, 16. V. de asemenea *Id.* 3, 4, 6; *id.* 3, 19, 7; *id.* 3, 39, 1; *id.* 4, 13, 10.

⁸ Cf. Luc. *Nigr.* 33, 2; *id. Symp.* 11, 3; *id. Vit. Auct.* 12, 19; *id. Merc. Cond.* 24, 30; *id. Hist. Conscr.* 56, 8; *id. Sat.* 13, 3; *id. Nau.* 23, 8.

⁹ Cf. Polyæn. *Strat.* 8, 36, 1; *id.* 8, 42, 1; Sext. *Ces.* 1, 2, 66; Aristid. *Or.* 107, 17; Artem. 1, 72, 6; Cels. 1, 68, 12. Mai târziu, în secolul al IV-lea p., retorul Themistius (Them. *Or.* 213a9).

¹⁰ La istorici, abia în secolul al X-lea p., mai este atestat πέμμα la Gheorghios Cedrenus (Cedr. 2, 150, 1) și Joannes Scylitzes (Jo. Scyll. 3, 5, 8).

¹¹ Cf. Gal. *VT* 27, 3; *id. Sem.* 4, 526; *id. ST* 6, 342; *id. De alim. fac.* 6, 490 sqq.; *id. De rebus* 6, 768; *id. De med. temp.* 12, 73; *id. De antid.* 14, 94; *id. in Hipp. uel Polyb.* 15, 193; Aret. *SD* 1, 3, 14.

¹² Cf. Orib. *Col. med.* 1, 7, 1 sqq.; *ibid.* 3, 3, 1 sqq.; *ibid.* 8, 2, 18; *ibid.* 8, 3, 6; *ibid.* 20, 50, 1; *ibid.* 31, 17, 4; *id. EM* 73, 12, 8; *id. Syn.* 4, 2, 1 sqq.; *id. Eunap.* 1, 19, 1.

¹³ Cf. Aët. 241, 2; *id.* 30, 15.

¹⁴ Cf. Paul. Aeg. 3, 18, 5; *id.* 3, 28, 2; *id.* 3, 31, 4.

¹⁵ Cf. Just. *Dial.* 136, 3, 2.

¹⁶ Cf. Clem. Al. *Paed.* 2, 1, 4, 1; *ibid.* 2, 1, 2, 2; *ibid.* 3, 4, 26, 2.

¹⁷ Cf. Syn. *Ep.* 4, 252; *id.* 148, 16 și 75.

Cezarea², Gregorie din Nazianz³, Basilius⁴, Ioannes Chrysostomos⁵, Theodoret⁶ și Cyrillus⁷. Pentru împăratul Iulian πέμμα este încă o turtă păgână în aceeași perioadă (Jul. *Or.* 11, 30). În secolul al VI-lea p. Olympiodorus Diaconul (Olymp. *D. fr. in Ier.* 93, 644, 40) caracterizează drept un tip de πέμμα o turtă din cultul creștin, χαυών⁸, (cu forma χαβῶνας), nume folosit în *Septuaginta* pentru a reda ebraicul pl. *kawwān*⁹, tot un tip de turtă de sacrificiu. Mult mai târziu, în secolele X-XI p., Constantin Porphyrogenetul (Const. *De uirt.* 2, 357, 17) și Michael Psellos (Mich. Ps. *Orat.* 28, 105; *id. Op.* 47, 88) atestă și ei cuvântul.

După avalanșa de atestări din secolul al II-lea p., în secolul al III-lea numai romancierul Heliodor folosește cuvântul, vorbind despre un πέμμα στεάτινον „cu grăsime”¹⁰.

Din secolul al V-lea lexicografii antici folosesc din abundență termenul de πέμμα în definițiile tipurilor particulare de turte de sacrificiu. Astfel, în secolul al V-lea p., Hesychios îl atestă în definițiile a nu mai puțin de treizeci și cinci de dulciuri, multe nume fiind hapax-uri: (Hsch. *s.u.*): ἄλευρον, ἀπανθρακίς, ἀρεστήρ, βορβύλα, βοῦς, γάστριον, γεγυνηκωμένα, διακόμιον, ἐγκρίς, ἔγκρυπτος, ἐλατήρ sau ἔλατρον, ἔνθρυπτον, ἐπίχυτος, Ἐρμῆς, ἐχίνος, θύανον, Ἴτριον, κανδύλος, κρόκη, λαίγματα, λειπίνος, ναστός, ὀρθοστάτης, παλλιχίαιρ (πεμμάτιον), παρθενίας, πελανός, σελήνη, σησαμοῦς, σίλβη, σπόπια, στα<κ>τικόν (πεμμάτιον) σταιτίτης (cu forma σταιτήϊα), στρέμμα, τευθίς, Τρίπολις.

În secolul al IX-lea p. Photios, care are ca sursă de inspirație în general lexiconul lui Hesychios, caracterizează drept πέμματα următoarele șase nume de turte (Phot. *Lex. s.u.*): βοῦς, σελήνη, διακόμιον, θυλήματα, πελανός, ταγηνίας. Pentru forma πέμματα oferă drept echivalent πλακούντια, considerat un termen și mai general. În aceeași perioadă *Etymologicum Genuinum* păstrează informații despre πέμμα, citându-l pe Methodios, scriitorul din secolul III-IV p.

În secolul al X-lea p. Suda are zece definiții, inspirate în bună parte de la Hesychios: (Suid. *s.u.*) ἀνάστατος, βοῦς, διακόμιον, ἐλατήρ, ἔνθρυπτον, θυλήματα (pentru θυλήματα), πέλανος, σελήνη, ψαιστό, φθόις. Echivalează ca și Photios πέμματα cu πλακούντια, citându-l în plus pe Arrian.

În secolul al XI-lea p. *Etymologicum Gudianum* (*Et. Gud.* 458, 58) reia definiția din *Et. Gen.* despre πέμματα. În secolul al XII-lea *Etymologicum Magnum* (*EM s.u.*) copiază definițiile mai vechi despre γάστριον, ἔνθρυπτον, πέλανος și ταγηνίας. În aceeași perioadă poate fi menționat și *Etymologicum Symeonis* (*Et. Sym.* 1, 288, 19). De asemenea, comentatorul lui Homer, Eustathius, care preia în general informațiile de la gramaticul Pausanias din secolul al II-lea p., definește drept πέμματα douăsprezece turte: ἀμφιφῶν, ἀρεστήρ, βοῦς, γαμήλιος, διακόμιον, ἐγκρίς (numită πεμμάτιον), Ἴτριον, πελανός, τυροῦς, σελήνη, χαρίσιος, φθόις.

¹ Cf. Gr. Nyss. *Eun.* 2, 1, 249; *id. Ep.* 20, 20, 4; *id. Creat.* 52, 6; *ibid.* 52a5.

² Cf. Eus. *PE* 2, 1, 48.

³ Cf. Gr. Naz. *Comp.* 96-7; *id. Carm.* 1440, 3.

⁴ Cf. Basil. *Jej.* 31, 176, 13.

⁵ Cf. Chrys. *In Phil.* 62, 263; *id. Fr. in Ier.* 64, 837; *id. Cruc.* 59, 676, 51.

⁶ Cf. Thdt. *Ier.* 81, 552, 15; *id. Ezech.* 81, 1237, 32 și 33; *id. Proph.* 81, 1568, 38.

⁷ Cf. Cyr. *Os.-Mal.* 1, 81, 25 sqq.

⁸ *V. χαυών* II, A, a, 51.

⁹ Cf. Koehler-Baumgartner, *Lexicon* 428.

¹⁰ Cf. Hld. 3, 2, 1; *id.* 6, 14, 3.

2. τὸ ἄλευρον „Făina de grâu” / „Mormântul” (?)

Ἄλευρον poate denumi o turtă sacrificială de tip πέμμα. Numele ἄλευρον (<*ἀλεϜρον) desemnează propriu-zis „făina de grâu”¹, fiind un derivat tematic, atestat mai ales la forma de plural, ἄλευρα, din radicalul verbului ἀλέω „a măcina”. Sensul de turtă al cuvântului este atestat numai în lexiconul lui Hesychios, care citează un necunoscut Autocleides: (Hsch. *s.u.* ἄλευρον) τάφος. Κύπριοι. [...] ἢ πέμματος γένος, παρὰ Λύτοκλείδη. Echivalarea cuvântului cu τάφος „mormânt”, sens din insula Cipru, potrivit glosei, este și ea misterioasă. Nu este exclus ca sensul culinar să aibă legătură cu acesta, fiind poate o turtă rituală oferită la înmormântare în insula menționată. O altă posibilitate ar fi să legăm numele ei de sensul mai vechi al lui τάφος, cel de „banchet funebru” (*cf.* Hom. *Il.* 23, 29; *Od.* 3, 309 δαινύναι τάφον), ceea ce ne-ar indica destinația turtei sacrificiale, nume conform cu destinația, păstrat ca arhaism în dialectul cipriot, nu o dată concordant cu Homer². Homer². *Lectio facilior* ar fi însă să interpretăm sensul de turtă al lui ἄλευρον drept o metonimie, plecând de la numele făinii. În același timp, cele două propuneri nu se exclud obligatoriu între ele. În greacă numele turtei era asociat cu ἀλετρίς, denumirea la Athena a unei tinere fete de origine nobile, care prepara (<ἀλέω) făina pentru turtele sacre, probabil în cinstea zeiței Demeter³.

3. ὁ ἀμφιφῶν „Strălucirea din ambele părți”

Ἀμφιφῶν era o turtă de sacrificiu oferită în cinstea zeiței Artemis. Numele ei este de fapt forma de participiu prezent a verbului *ἀμφιφάω⁴ „a străluci de jur împrejur sau din ambele părți”, un compus din prepoziția ἀμφί „de jur împrejur” și verbul *φάω „a străluci”, fiind legat de un ceremonial închinat zeiței Artemis. În fiecare a șaisprezecea zi a unei luni soarele și luna sunt vizibile în același timp: luna se vede la apus în același timp cu soarele la răsărit, cerul fiind astfel luminat „din ambele părți”. În mod special pe 16 ale lunii grecești Mounichion (Μουνιχιών) (aprilie-mai) erau purtate din Athena aceste turte așezate între torțe către sanctuarul Artemidei din Mounichia (astăzi Phanari), port al Athenei. Aceasta este explicația dată de aproape toate sursele antice. Lexiconul *Etymologicum Magnum*, citându-l pe Methodios⁵, oferă însă o interpretare diferită numelui turtei, spunând că este vorba de o procesiune în cinstea zeiței Hecate, atunci când era lună plină, numele turtei trimitând astfel la ambele semicercuri ale lunii luminate: (*E.M. s.u.* ἀμφιφῶν) ἢ διὰ τὸ πανσελήνου οὔσης πέμπεσθαι τῆ Ἑκάτη. Οὕτω Μεθόδιος. Este posibil ca Methodios la rândul său să se fi inspirat din comedia *Hecate* a lui Diphilos, în care știm de la Athenaios (*u. infra*) că apărea menționat numele acestei turte.

Cea mai veche atestare a numelui ei apare în secolul al V-lea a. într-un vers izolat al comediodografului Pherecrates, din care singurul lucru pe care îl putem deduce este că un personaj foarte înfometat mânca în același timp o turtă ἀμφιφῶν și una numită διακόμιον⁶: (Pherecr. *fr.* 156, 1-2 Kock *ap.* Ath. 645a)

¹ *Cf.* la plural: Hdt. 7, 119; Pl. *R.* 372b; X. *An.* 1, 5, 6; la singular: Ar. *fr.* 50; Sotad. *Com. fr.* 1, 24 Kock; Arist. *Pr.* 927a11.

² Această interpretare i se datorează doamnei profesoare F. Bechet.

³ *Cf.* Ar. *Lys.* 643.

⁴ Atestat la participiu prezent într-un text din sec. II p. în *Orac. Chald.* 158, 2.

⁵ Probabil scriitorul din sec. III-IV p., autor al unei lucrări *Symposium siue Conuiuium decem uirginum*, *cf.* V.-H. Debidour & H. Musurillo, *Méthode d'Olympe. Le banquet* [*Sources chrétiennes* 95. Paris: Éditions du Cerf, 1963].

⁶ *V. διακόμιον* II, A, a, 12.

ὑπὸ τῆς ἀπληστίας
διακόνιον ἐπήσθειν ἀμφιφῶντ' ἔχων.

Într-un alt vers de comedie dintr-un autor necunoscut (*Comica Adespota*), poate tot din secolul al V-lea a., numele turtei apare asociat cu bucăți de brânză și alte două tipuri de turte, probabil în cadrul ritualului adus zeiței Artemis: (*Com. Ades. [CAF] 585*) ναστούς¹, τροφαλίδας, ἀμφιφῶντας, ἰτρία².

Atestările cuvântului din secolele IV-III a. dovedesc clar legătura dintre numele turtei și cultul zeiței Artemis. Într-un fragment citat de către Athenaios din piesa *Cerșetoarea* (Πτωχή) sau *Femeia din Rhodos* (Ῥοδία) a comedografului Philemon ἀμφιφῶν apare ca un dar adus în onoarea Artemidei; Athenaios explică înainte de a cita versurile că aceste turte erau purtate înconjurată cu torțe aprinse³: (Philem. fr. 70 Kassel-Austin ap. Ath. 645a) ΑΜΦΙΦΩΝ πλακοῦς Ἀρτέμιδι ἀνακείμενος, ἔχει δ' ἐν κύκλῳ καόμενα δάδια. Φιλήμων ἐν Πτωχῇ ἢ Ῥοδίᾳ.

Ἄρτεμι, φίλη δέσποινα, τοῦτόν σοι φέρω,
ὦ πότνι', ἀμφιφῶντα καὶ σπονδήσιμα.

Același Athenaios, în continuarea versurilor din Philemon, spune că și comicul Diphilos, contemporan cu cel din urmă, folosea cuvântul în piesa *Hecate* (Ἐκάτη) (Diph. fr. 27 Kassel-Austin, ap. Ath. *ibid.*) μνημονεύει αὐτοῦ καὶ Δίφιλος ἐν Ἐκάτῃ.

Tot la confluența secolelor IV-III a. istoricul Philochoros, citat de către Athenaios, aduce în plus informația că aceste turte erau purtate și la răspântii, legând clar numele lor de luminarea cerului din două părți diferite (ἀμφιφῶς): (Philoch. fr. 328F 86B ap. Ath. 645a) Φιλόχορος δ' ἀμφιφῶντα αὐτὸν κληθῆναι καὶ εἰς τὰ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερά φέρεσθαι ἔτι τε καὶ εἰς τὰς τριόδους, ἐπεὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ἐπικαταλαμβάνεται ἡ σελήνη ἐπὶ ταῖς δυσμαῖς ὑπὸ τῆς τοῦ ἡλίου ἀνατολῆς καὶ ὁ οὐρανὸς ἀμφιφῶς γίνεται. În secolul al IX-lea p. lexicograful Photios (*s.u.* ἀμφιφῶν) precizează că citatul din Philochoros provine dintr-o lucrare despre calendar și menționează numele turtei ἀμφιφῶν și în cadrul articolului dedicat produsului ἀνάστατος⁴.

Începând cu secolul al II-lea a. numai gramaticii și lexicografii vor mai cita numele turtei explicându-l, semn că nu mai era folosit și înțeles. În secolul al II-lea a. gramaticul Apollodoros rezumă explicațiile oferite de ceilalți autori într-un fragment conservat de lexiconul Suda: (Apollod. fr. 39 ap. Suid.) Ἀμφιφῶντες· πλακοῦντος εἶδος, οἵτινες ἐγίνοντο, ὅτε ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη πρῶτ' ὑπὲρ γῆς φαίνονται· ἢ ὅτι ἐκόμιζον αὐτὸς δάδια ἡμέμενα περιπηγνύντες ἐπ' αὐτῷ, ὡς φησιν Ἀπολλόδωρος. În timp ce Apollodoros numea turta ἀμφιφῶν drept πλακοῦς „plăcintă”, în secolul al II p gramaticul Pollux o numește μάζα „prăjitură”⁵: (Poll. 6, 75) μάζαι δ' αἰ μὲν ἱεραί, ἀμφιφῶντες μὲν μὲν οὖς ἔφερον εἰς Μουνυχίας Ἀρτέμιδος, δᾶδας ἡμέμενας περιπήξαντες. Însă caracterul său ritual ne face să credem că era mai degrabă un tip de πέμμα. Tot în secolul al II-lea p. gramaticul Pausanias spune că ἀμφιφῶν era preparată din brânză, informație ce nu se mai regăsește la nici un alt autor dinaintea sa: (Paus. Gr. 104, 1) ἀμφιφῶν· πλακοῦς διὰ τυροῦ, ἐφ' οὗ δᾶδα πῆσσοντες ἄππουσι τοῦ φωτὸς χάριν (textul va fi reluat în secolul al XII-lea p. de către Eustathius în comentariul său la *Iliada*, 4, 263). Același Pausanias (*id.* 105, 1 *s.u.* ἀμφιφῶντες), după ce face o introducere în care reia informațiile oferite și de alți autori, citează din gramaticul Apollodoros, dezvăluindu-și astfel sursa de informații:

¹ V. ναστός II, A, a, 34.

² V. ἰτρίον II, A, a, 27.

³ Pentru fragment cf. și J. B. Greenough, *The Religious Condition of the Greeks at the Time of the New Comedy*, în *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 10., 1899, pp. 141-180.

⁴ V. ἀνάστατος II, A, a, 4.

⁵ Pentru diferența dintre πλακοῦς și μάζα u. II, B, 1.

πλακοῦντος εἶδος, οἵτινες ἐγίνοντο Μουνηχιῶνος μηνὸς ἕκτη ἐπὶ δέκα, οἱ καὶ εἰς τὸ Μουνηχίας ἱερὸν τῆς Ἀρτέμιδος ἐκομίζοντο. ὠνομάζοντο δὲ ἀμφιφῶντες ὡς μὲν τινες, ὅτι τότε ἐγίνοντο, ὅτε ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη πρῶτῃ κτλ. (urmează citatul din gramaticul Apollodoros).

În secolul al V-lea p. lexiconul lui Hesychios spune despre ἀμφιφῶν numai că era un tip de „plăcintă” purtată către templul Artemidei cu făclii: (Hsch. *s.u.* ἀμφιφῶν) πλακοῦς ποιὸς Ἀρτέμιδι μετὰ δάιδων προσφερόμενος. În secolul al IX-lea p. Photios este singurul care atestă forma necontrasă a numelui turtei, scrisă însă eronat, ἀμφιφῶν, în loc de ἀμφιφάων. *Etymologicum Magnum* în secolul al XII-lea p. oferă în mod interesant în lema dedicată numelui turtei ἀμφιφῶν aceeași succesiune de termeni culinari ca în versul izolat din *Comica Adespota (u. supra) (E.M. 94, 55)* ἀμφιφῶν· εἶδος πλακοῦντος τελούμενος τῆ Ἀρτέμιδι· οἶον, Μαστοῦς, τροφαλίδας, ἀμφιφῶντας, ἰτρία. Διὰ τὸ κύκλω φωτίζεσθαι ὑπὸ τῶν δάιδων.

4. ὁ ἀνάστατος „Turta ridicată”

Substantivul¹ ἀνάστατος este numele unei turte sacrificiale care înseamnă „cea bine doșpită, crescută”, fiind un derivat de la verbul ἀνίστημι „a (se) ridica”, format din preverbul ἀνά „sus” și verbul ἵστημι „a sta drept”. Există foarte puține atestări ale numelui acestei turte, la gramatici și lexicografi, toate provenind din surse astăzi pierdute.

Astfel, în secolul al II-lea p., gramaticul Pausanias spune că turtele ἀνάστατοι erau folosite în cadrul sărbătorii Ἀρρηφορία, celebrată la Athena în luna Skiophorion (Σκιροφοριών) (iunie-iulie)²: (Paus. Gr. *fr.* 94) ἀνάστατοι· πλακοῦντες εἶδος. οὔτοι δὲ αὐταῖς ταῖς Ἀρρηφόροις ἐγίνοντο. Se știe din alte surse³ că în cadrul acestei sărbători patru tinere ateniene, între șapte și unsprezece ani, alese de arhonte din familiile nobile, duceau într-o procesiune haine și obiecte sacre Athenei Polias. Turtele ἀνάστατοι erau oferite probabil în cadrul aceluiași ceremonial. Textul din Pausanias este reluat întocmai de dicționarele lui Suda și Photios (Suid., Phot. *s.u.*). Athenaios se plânge că nu a găsit informații despre această turtă, menționând doar rolul pe care îl avea în cadrul ceremoniei mai sus amintite: (Ath. 114a) ΑΝΑΣΤΑΤΟΝ καλούμενον, ὃς ταῖς ἀρρηφόροις γίνεται. Lexiconul lui Hesychios va nota pe scurt că este vorba de un tip de „plăcintă”: (Hsch. *s.u.* ἀνάστατοι) πλακοῦντος γένος.

5. ἡ ἀπανθρακίς „Tăciunele”

Ἀπανθρακίς este o turtă de tip πέμμα coaptă pe cărbuni (ἄνθρακες). Numele ei este compus din prepoziția ἀπό „de la, de pe” și substantivul ἀνθρακίς „pește mic copt pe cărbuni” sau „cărbune”⁴, un derivat regresiv de la verbul denominativ ἀνθρακίζω „a arde pe cărbuni” (< ἄνθραξ „cărbune”). Sensul numelui turtei este propriu-zis „cea luată de pe cărbuni”.

În secolul al IV-lea a. medicul Diocles din Carystos, citat de către Athenaios, spune în lucrarea *Precepte sănătoase* (Ἰγλιεῖνά) că ἀπανθρακίς era mai moale decât plăcinta λάγανον⁵: (Diocl. *fr.* 116a *ap.* Ath. 110a) τῆς δ' ἐπανθρακίδος Διοκλῆς ὁ Καρύστιος ἐν

¹ În greacă exista și un adj. ἀνάστατος, ον, provenit tot din vb. ἀνίστημι, cu sensul de „alungat, ruinat, devastat”, cf. Hdt. 1, 76; Isoc. *Paneg.* 169, 3; S. *Tr.* 240, etc.

² Cf. W. Burkert, *Kekropidensage und Arrephoria. Vom Initiationritus zum Panathenäenfest*, Hermes, XCIV 1966, pp. 1-25. trad. în italiană *La saga delle Cecropidi e le Arreforie: dal rito di iniziazione alla festa delle Panatenee*, în M. Detienne, *Il mito. Guida storica e critica*, Roma-Bari, Laterza, pp. 23-49, 1989; N. Robertson, *The Riddle of the Arrephoria at Athens*, în *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 87, pp. 241-288, 1983.

³ Cf. Paus. 1, 27, 3; Plu. 2, 839e, etc.

⁴ Cf. La plural cu sensul de „pește” la Philyll. 13, 3, iar cu sensul de „cărbune” într-o atestare papirologică *PLond 77, 28* (sec. VI p.).

⁵ *V. λάγανον / λαγάνιον* II, C, 42.

πρώτη Ἰγυεινῶν, οὕτωςι λέγων· „Ἡ δ' ἀπανθρακίς ἐστὶ τῶν λαγάνων ἀπαλωτέρα [...]”. Pentru antici, însă, numele turtei nu era bine distins de cel al unor pești fripți pe cărbuni, numiți, cum am văzut, și ἀνθρακίς, de obicei la plural, ἀνθρακίδες. Astfel se explică o glosă a lui Hesychios care oferă ambele sensuri în dreptul aceluiași cuvânt: (Hsch. *s.u.* ἀπανθρακίδες) οἱ πρὸς ὀπτησιν ἐπιτήδειοι ἰχθύες. καὶ πέμματος εἶδος ἀπανθρακίς. Sensul de „pește fript pe cărbune” este probabil cel inițial, iar cel de turtă s-a dezvoltat ulterior din aceasta, plecând de la imaginea foilor de cocă întinse pe cărbuni asemănătoare poate cu niște pești. Nu știm nimic despre ce rol juca acest produs în sacrificiu.

6. βορβύλα „?”

Βορβύλα denumește o turtă de tip πέμμα. Originea acestui *hapax* este complet necunoscută. O oarecare asemănare fonetică ar putea fi făcută cu substantivul βόρβορος „noroi”, însă fără nici o justificare plauzibilă referitoare la sens. Este foarte posibil să fie un cuvânt străin. Nu știm sigur nici dacă este vorba de o formă de singular feminin sau un neutru plural (*ἡ βορβύλα sau *τὸ βορβύλον). Singurul care atestă termenul este Hesychios, care precizează că este o turtă sacrificială de dimensiunile unei pâini, de formă rotundă și preparată cu mac și susan: (Hsch. *s.u.* βορβύλα) πέμμα στρογγύλον διὰ μήκωνος καὶ σησάμης μεγέθους ἄρτου. Forma rotundă și ingredientele sunt comune multor dulciuri, însă dimensiunea ei mare este neobișnuită. Autorul din care preia lexicograful rămâne necunoscut.

7. ὁ γαμήλιος „Nunta”

Γαμήλιος este un tip de plăcintă (πλακοῦς), potrivit lui Hesychios, sau de turtă de sacrificiu (πέμμα), potrivit lui Eustathius. Numele ei este o substantivizare la forma de masculin a adjectivului γαμήλιος, ὄν „de căsătorie, nupțial”¹, fiind un derivat în / de la tema γαμε-, din γαμέω „a lua în căsătorie”. Este foarte probabil să fie o turtă oferită în cadrul sacrificiului numit γαμηλία (*sc.θυσία*)², pe care mirele îl oferea membrilor propriei fratirii după nuntă, ceea ce ar înclina în favoarea interpretării γαμήλιος-πέμμα.

Cea mai veche atestarea a numelui acestei turte apare într-un fragment, păstrat de către Athenaios, din piesa *Oinopion* (Οἰνοπίων), numele unui personaj, a comedialografului de secol IV a. Philetairos: (Philetairos. 13, 4-5 Kock *ap.* Ath. 280d)

οὐκ ἂν θανῶν δῆπουθεν ἔγχελιν φάγοις,
οὐδ' ἐν νεκροῖσι πέττεται γαμήλιος.

Textul afirmă printr-o litotă, „γαμήλιος nu este coaptă la morți”, că această turtă este servită în ceremoniile nupțiale. Verbul folosit, πέσσει/πτω „a coace”, determină în mod normal nume de dulciuri, trimițând la o coacere în cuptor.

Lexiconul lui Hesychios definește γαμήλιος drept un tip de plăcintă coaptă la nunți: (Hsch. *s.u.* γαμήλιος) ὁ εἰς τοὺς γάμους πεσσομένης πλακοῦς. Mai târziu, Eustathius, preluând probabil fragmentul din Philetairos prin intermediul *Deipnosophistilor* lui Athenaios, califică turta, citându-l pe comedialograf în comentariul său la *Iliada*, drept un tip de πέμμα: (Eust. *Il.* 4, 229) καὶ πέμμα δέ τι ἦν καλούμενον καὶ αὐτὸ γαμήλιος, ὡς δῆλον ἐκ τοῦ „πέττεται γαμήλιος”. Nici un alt lexicograf antic nu atestă sensul culinar al lui γαμήλιος. Atât Hesychios, cât și Eustathius trimit în scurtele lor glose la textul lui Philetairos, secolul IV fiind singurul în care este atestat numele turtei în cadrul Comediei Noi.

¹ Cf. A. *Supp.* 805; *id.* *Eu.* 825; *id.* *Ch.* 487; E. *Med.* 673; *id.* *Or.* 150; *id.* *Fr.* 781, 4; *Trag. Adesp.* 663, 21; Ar. *Au.* 1758; *id.* *Th.* 1122; Luc. *Herod.* 6, 6; Ath. 185b.

² Cf. D. 57, 69; Is. *Pyr.* 76, 1; *id.* 20, 3; Harp. 77, 5; Hsch. *s.u.*; Suid. *s.u.*; Phot. *Lex. s.u.*

8. ὁ / ἡ γάστρις / τὸ γαστρίον „Pântecoasa”

Γάστρις este numele unei turte cretane. Numele ei este un derivat de la γαστήρ „pântec”. Ca substantiv, γάστρις, are, de obicei, sensul de „mâncău”¹. Ca adjectiv, „pântecos”, poate caracteriza un urcior², cu siguranță adânc, sau poate fi chiar numele urciorului (= γάστρα)³. De la unul din aceste două sensuri vine și numele turtei, probabil cu o formă ce amintește de „pântecel” unui urcior. Γαστρίον (sau γάστριον) este diminutivul lui γαστήρ și este glosat de lexicografi cu sensul de turtă, probabil identică cu γάστρις. Diminutivul mai este atestat însă și cu alt sens culinar, cel de „cârnat”⁴.

Deși există o singură atestare pentru numele turtei γάστρις, contextul unde apare și amănuntele date fac indubitabilă existența ei. În *Deipnosophistai*, Chrysippos din Tyana, „doctor în turte” (πεμματολόγος), cum îl numește Athenaios, oferă o întregă rețetă pentru γάστρις, fapt remarcabil dacă ținem seama de faptul că în lista lui Chrysippos numele dulciurilor sunt descrise foarte sumar, de multe ori fiindu-le pomenit doar numele. Este de asemenea una dintre puținele rețete detaliate pentru o prăjitură grecească. Chiar înaintea acesteia se află în textul păstrat de către Athenaios o formă izolată, κοπποπλακοῦς, un împrumut probabil din lat, *coptoplacenta*⁵, despre care nu se știe clar dacă trebuie considerat un alt nume al turtei ce urmează să fie descrisă, γάστρις, – poate cel continental-grecesc, având în vedere că produsul și numele ei sunt considerate cretane –, sau în continuarea lui κοπποπλακοῦς ar trebui presupusă o lacună, iar γάστρις ar fi un nume independent. Oricum ar fi, în continuarea textului, după ce i se precizează originea cretană, γάστρις este numită „plăcintică” (πλακουντάριον⁶): (Chrysipp. Tyana. ap. Ath. 647f) κοπποπλακοῦς. ἐν Κρήτῃ δὲ φησὶν, πλακουντάριον ποιοῦσιν ὅπερ ἀνομάζουσι γάστριν. γίνεται δὲ οὕτως. Rețeta spune că se aleg nuci de Thasos⁷ și din Pont⁸, migdale și semințe de mac; acestea din urmă, după ce sunt prăjite, se curăță și se pisează cu grijă într-o puiă curată; (*ibid.*) κάρνα θάσια καὶ Ποντικὰ καὶ ἀμύγδαλα, ἔτι δὲ μήκων, ἃ φρύξας θεράπευσον καλῶς καὶ εἰς θύϊαν καθαρὰν τρίψον ἐπιμελῶς⁹. Se pun apoi fructele, se adaugă miere coaptă împreună cu o cantitate mai mare de piper, și se amestecă: rezultatul devine negru din cauza macului: (*ibid.*) συμμίξας τε τὴν ὀπώραν μάλαξον μέλιτι ἠψημένῳ, προσβαλὼν πέπερι πλεον καὶ μάλαξον· γίνεται δὲ μέλαν διὰ τὴν μήκωνα. Se întinde și se dă o formă pătrată conținutului. Se pisează apoi susan¹⁰ alb împreună cu miere coaptă, se întind două foi de aluat, una deasupra și alta dedesubt, în așa fel încât partea neagră să rămână la mijloc, după care i se dă o formă regulată: (*ibid.*) διαπλατύννας ποιήσον τετράγωνον. εἶτα σήσαμον λευκὸν τρίψας μάλαξον μέλιτι ἠψημένῳ καὶ ἔλκυσσον λαγάνια δύο καὶ ἐν θῆς ὑποκάτω καὶ τὸ ἄλλο ἐπάνω, ἵνα τὸ μέλαν εἰς μέσον γένηται, εὖ ῥύθμισόν τε αὐτό. Folosirea lui λαγάνιον cu sens de „foaie de aluat” se explică printr-o retraducere a

¹ Cf. Ar. *Au.* 1604; *id. Th.* 816; *Jul. Or.* 5, 176c.

² Cf. *Ael. NA* 14, 26.

³ Într-o inscripție din Delos din secolul al III-lea a., *IG* 11(2), 154A69.

⁴ Cf. *Archestr. fr.* 47; *Com. Adesp.* 394; *Milet* 6, 21 (sec. V a.); cf. de asemenea compusul γαστρόπτης, un tip de veselă folosită poate la gătitul cârnaților (cf. *IG* 2², 1638, 67, Delos sec. IV a.)

⁵ *V. κοπποπλακοῦς* II, C, 36 și *coptoplacenta* III, B, 8.

⁶ Pentru πλακουντάριον s.u. πλακοῦς II, C, 1.

⁷ Cf. *Diph. Siph. ap. Ath.* 54b. Erau considerate, împreună cu cele din Cipru, mai moi și, deci, mai ușor de digerat.

⁸ Cf. *Diph. Siph. ap. Ath.* 53b-c. Se credea despre ele că produc dureri de cap.

⁹ Aceeași formulă într-o rețetă apiciană (*Apic. exc.* § 16 *compones in patina diligenter*).

¹⁰ Susanul era larg răspândit în bucătăria greacă, mai ales în prepararea dulciurilor și a pâinii. Cf. *Alc. fr.* 19 *ap. Ath.* 119a; *Hippon. fr.* 37 *ap. Ath.* 645c; *Ar. Ach.* 1092; *id. Th.* 570; *Crates Hist. fr.* 12 *ap. Ath.* 640d; *Ath.* 114a-b, 646b, d-f, 647a, 648a, 649a; *Poll.* 6, 79.

latinescului *laganum*¹ în greacă, vocabularul lui Chrysippos fiind influențat de terminologia culinară romană.

Forma de diminutiv, γάστριον, este atestată de lexicografi, care însă nu înregistrează *s.u.* γάστρις și sensul de turtă. Ei se inspiră probabil din texte unde forma de diminutiv o înlocuise pe cea de pozitiv. Nu poate fi vorba de două produse culinare diferite, de vreme ce descrierea pe care o face lexiconul lui Hesychios *s.u.* γάστριον corespunde perfect celei din rețeta lui Chrysippos. Este numită πέμμα, „turtă de sacrificiu”, este făcută cu susan și este o specialitate cretană: (Hsch. *s.u.* γάστριον) πέμμα, σησαμῶδες παρὰ Κρησί. Cu foarte mică variație *Etymologicum Magnum* va relua definiția: (*EM s.u.* γάστριον) πέμμα τι σησαμῶδες, παρὰ Κρησί.

9. τὰ γεγυλαικωμένα „Efeminatele”

Γεγυλαικωμένα sunt turte de sacrificiu de tip πέμματα. Forma γεγυλαικωμένα are aparența unui participiu perfect medio-pasiv neutru plural de la verbul γυλαικώ, atestat fie cu sensul de „a face dintr-o fecioară o femeie”², fie „a efemina”³, fie, în limbaj medical, „a transforma un bărbat cu caracteristici sexuale incerte într-o femeie”⁴. Γυλαικώ este un derivat de la tema γυλαικ-, de la genitivul substantivului γυνή „femeie”.

Există două atestări ale numelui acestei turte, care nu-i lămuresc decât parțial înțelesul. Cea dintâi reprezintă numai un cuvânt izolat ce se găsește în culegerea *Fragmenta incertorum poetarum* (CAF 968, 1) γεγυλαικωμένα, fără nici o explicație. Știm astfel doar că termenul era folosit de comici. Cunoaștem, însă, înțelesul cuvântului dintr-o glosă a lui Hesychios: (Hsch. *s.u.* γεγυλαικωμένα) πέμματά τινα, ὧν γυνή ἦψατο, καλεῖται οὔτω. Potrivit acestuia, așadar, este vorba de niște turte de sacrificiu pe care le găteau femeile, de aici și denumirea. Numele produsului culinar nu poate fi însă separat de unul dintre înțelesurile verbului γυλαικώ. Credem, așadar, că ele nu sunt atât cele „gătite de femei”, așa cum afirmă lexicograful – *lectio facilior* –, cât cele „transformate în femei”, trimițând poate la obiceiul de a orna sau de a modela unele dulciuri în forme care sugerau organele sexuale; dintre acestea pentru partea feminină pot fi amintite μυλλός⁵ și, poate, χοιρίνας⁶.

10. ὁ γούρος / γουρός / ἄγγουρος / ἀίγουρος „Turta din făină fină”

Γούρος, cu variantele sale, denumește o turtă de sacrificiu (πέμμα) cu o compoziție necunoscută, glosat și drept un tip plăcintă (πλακοῦς). Numele ei a fost apropiat de substantivul γούρις „făină de bună calitate” și de γυρίνη, un alt tip de plăcintă⁷. Ar putea fi vorba de un termen laconian sau beoțian, ceea ce ar explica transcrierea -ου- a lui -υ-⁸. *Epitoma* (Ath. *Epit.* 2, 2, 140) la textul lui Athenaios reia numele turtei sub forma γούρος, probabil prin reetimologizare față de formele amintite anterior⁹.

¹ *V. λάγανον* II, C, 42 și *laganum* III, B, 20.

² *Cf. Ph.* 1, 683.

³ *Cf. Ph.* 2, 21.

⁴ *Cf. Hp. Epid.* 6, 8, 32.

⁵ *V. μυλλός* II, A, c, 6.

⁶ *V. χοιρίνας* II, C, 78.

⁷ *V. γυρίνη* II, C, 15.

⁸ *Cf. P. Chantraine* în *DELG s.u.* γούρος.

⁹ *Epitoma* transcrie în mod eronat în dreptul lui γούρος informațiile pe care Athenaios le dă despre plăcinta următoare în text, κριβάνη (*u.* II, C, 39.). Eustathius, care-l citește pe Athenaios prin intermediul *Epitomei*, reia numele turtei sub forma γύρος, prin etimologie populară față de adjectivul γυρός „rotund”, produsul de patiserie având această formă; și el transcrie în dreptul ei informațiile referitoare la κριβάνη: (Eust. *Od.* 2, 201, 35) Ὅτι δὲ γύρος βαρυτόνως οὐ μόνον κοινότερον ὁ κύκλος, ἀλλὰ καὶ τι πλακοῦντος εἶδος, δηλοῖ καὶ Ἀθηναῖος ἐν τῷ, γύρος, πλακοῦς, τῷ σχήματι μαστοειδῆς, ᾧ ἐχρῶντο Λάκωνες πρὸς γυλαικῶν ἐστιάσεις.

Forma ἄγγουρος este atestată de lexiconul lui Hesychios în glosa (Hsch. *s.u.* ἄγγουρος) εἶδος πλακοῦντος „tip de plăcintă” și mai târziu de către *Pseudo-Zonaras* (inclusiv cu forma ἄγκουρος) care o echivalează cu numele turtei μελίπηκτον¹. Credem că este unul și același cuvânt cu γούρος, provenit dintr-un *ανά-γουρος, o formă târzie poate analogă altor nume de dulciuri, precum ἀνάστατος².

Formele γουρός și ἀγγουρος sunt atestate de către Photios: (Phot. *s.u.* γουρόν) τὸν πλακοῦντα, ὃν ἡμεῖς ἀγγουρον καλοῦμεν. Cea dintâi este cu siguranță o scriere cu accent diferit pentru γούρος, în timp ce a doua este o variantă fonetică a lui ἄγγουρος, atestată de către Hesychios. Photios confirmă astfel că toți cei patru termeni denumesc de fapt același produs culinar.

Cea mai veche atestare a numelui turtei apare în secolul al VII-lea a. la iambograful Solon, într-un fragment păstrat de către Athenaios. Introducerea făcută de Athenaios la textul poetului explică sensul lui γούρος, definindu-l drept un tip de πλακοῦς: (Ath. 645f) Γούρος, ὅτι πλακοῦντος εἶδος, ὃ Σόλων ἐν τοῖς ἰάμβοις φησί; versurile lui Solon citează numele turtei alături de o alta, cu miere și susan, numită ἴτριον³: (Sol. *fr.* 38, 1-3 *ap.* Ath. 645f)

Πίνουσι καὶ τρώγουσιν οἱ μὲν ἴτρια,
οἱ δ' ἄρτον αὐτῶν, οἱ δὲ συμμεμιγμένους
γούρους φακοῖσι· κέϊθι δ' οὔτε πεμμάτων
ἄπεστιν οὐδ' ἔν [...]

Turtele γούροι apar servite amestecate într-o mâncare de linte (φακός), poate ca un fel de crutoane. Este de remarcat folosirea verbului τρώγω pentru a determina numele turtei, care, la data la care scrie Solon, însemna „a ronțai”⁴, fiind folosit pentru mâncarea nucilor sau a migdalelor⁵. Aceasta ne face să credem că este vorba de niște produse de o consistență tare sau cel puțin cu o coajă crocantă. În ciuda echivalării lui Athenaios γούρος-πλακοῦς, din fragment reiese că atât ἴτριον, cât și γούρος sunt două tipuri de πέμματα, turte de sacrificiu. Cu siguranță că slaba diferențiere între sensurile lui πέμμα și πλακοῦς din timpul lui Athenaios a dus la această inconsecvență în definire. Mențiunea lui Photios (*u. supra*) ὃν ἡμεῖς ἀγγουρον καλοῦμεν „pe care noi o numim ἀγγουρος”, atestă existența acestui produs culinar până în secolul al IX-lea p.

11. αἰ δαράται „?”

Αἰ δαράται sunt turte oferite de către o fratrie cu ocazia unei căsătorii sau a subscripției unor copii. Numele acestor turte este un termen dialectal tehnic și ritual fără etimologie clară, fiind apropiat de cercetătorii de unele cuvinte de origine macedoneană⁶. Astfel, este evidentă legătura cu numele unei pâini thesaliene, ὃ δάρατος, cuvânt echivalent cu macedoneanul δράμις, potrivit gramaticului din secol I p. Seleucos (*ap.* Ath. 114b)⁷. Numele acestei pâini are atestări atât epigrafice (αἶ κε ἀφέλεται τὸ δά[ρατον] probabil în *IG* 9(2), 1202, 1 Thessalia sau τὸ δά[ρατον] (Schwyzer 603) într-o inscripție din Magnesia - Thessalia din secolele VI / V a.), cât și literare: în secolul al II-lea a. poetul didactic Nicandru

¹ *V. μελίπηκτον* II, A, a, 32.

² *V. ἀνάστατος* II, A, a, 4.

³ *V. ἴτριον* II, A, a, 27.

⁴ Mai târziu ajunge să înlocuiască verbul ἔδω / ἔσθλω „a mânca”, τρώ(γ)ω fiind astăzi verbul uzual în neogreacă cu sensul de „a mânca”.

⁵ *Cf.* Hdt. 1, 71; Ar. *Pax* 1324; Plu. *M.* 613b, 716e.

⁶ *Cf.* J. N. Kalléris, *Les anciens Macédoniens, étude linguistique et historique*, I, Athènes, 1954 (pp. 147-151).

⁷ *Cf.* Schwyzer, *Gr. Gr.*, pp. 69 și 362.

atestă acest nume cu sensul de „azimă, turtă de aluat nedospit”: (Nic. *fr.* 184 *ap.* Ath. 110d) τὸν ἄζυμον ἄρτον ... δάρατον. Este foarte posibil astfel ca și turtele δαράται să fi fost făcute din același tip de aluat.

Forma de plural cu sensul de turtă este atestată într-o inscripție de la Delphi din secolele V-IV a.: (*Michel 995A5*)¹: ἄγεν δὲ τὰπελλαῖα ἀντὶ ηἱέτεος καὶ τὰς δαράτας φέρειν. Există și o formă de singular atestată în mai multe inscripții din secolul IV a., ἡ δαράτα, dar cu sensul mai degrabă de pâine oferită în ceremoniile religioase, *cf.* (*CID I 9, A24*) μὴ δέκεσθαι μήτε δαρατᾶν γάμελα μήτε παιδίμα².

12. τὸ διακόμιον „Turta presărată”

Διακόμιον este o turtă sacrificială închinată zeului Apollo. Etimologia cuvântului este obscură. Numele turtei ar putea avea o legătură cu substantivul διάκονος „servitor”, trimițând poate la ideea de slujire a zeului, sau ar putea fi un compus din prepoziția διὰ și substantivul κουία „praf, pulbere”, putând fi vorba de o turtă pe care se presăra un anume ingredient³.

În secolul al V-lea a. numele ei este atestat într-un vers izolat al comediografului Pherecrates, citat de către Athenaios, din care singurul lucru pe care îl putem deduce este că un mâncău înfuleca o turtă διακόμιον împreună cu cea numită ἀμφιφῶν⁴: (*Pherecr. fr.* 156, 1-2 *Kock ap.* Ath. 645a)

ὑπὸ τῆς ἀπληστίας
διακόμιον ἐπήσθιεν [ἀμφιφῶντ' ἔχων].

Istoricii și gramaticii explică diferit cuvântul de-a lungul timpului. Gramaticul macedonean din secolul al III-lea a., Amerias, spune, într-un fragment păstrat de către Photios și lexiconul Suda, că este o turtă preparată la Athena în cinstea lui Apollo în cadrul ceremoniei „ramurii de măslin” (εἰρεσιώγη) (*Amer. p.* 7 *Hoffman ap.* Phot., *Suid. s.u.*) ὁμοίως δὲ καὶ Ἀμερίας διακόμια τὰ κατὰ τὴν εἰρεσιώγη τῷ Ἀπόλλωνι πλασσόμενα πέμματα. Această ramură de măslin, încărcată cu fructe și învelită în lână, era purtată de băieți tineri care cântau la sărbătoarea Πυανέψια⁵ (*sc.* ἱερά), dedicată lui Apollo la Athena, sau la cea numită Θαραγγίλια⁶, în onoare lui Apollo și a Artemidei tot la Athena. La terminarea ceremoniei ramura era agățată deasupra ușii la intrarea în casă.

În secolul al II-lea a. istoricul Meneclis, citat de aceeași lexicografă, confirmă informația lui Amerias, precizând în plus că este vorba de niște turte de formă rotundă: (*Menecl. 278 F8 ap.* Phot., *Suid. s.u.* διακόμιον) Μενεκλῆς δὲ ἐν τῷ Γλωσσοκόμῳ ταῦτα εἶρηκε περὶ αὐτοῦ· „Ἀθηναῖοι τῷ Ἀπόλλωνι τὴν καλουμένην εἰρεσιώγην ὅταν ποιῶσι, πλήττοντες λύραν τε καὶ κοτύλην καὶ κλῆμα καὶ ἄλλ' ἄττα κυκλοτερῆ πέμματα ταῦτα καλοῦσι διακόμιον”

În schimb, în secolul al II-lea p., pentru gramaticul Pollux διακόμιον este un tip de prăjitură μᾶζα și nu πέμμα, așa cum reieșea de la ceilalți autori: (*Poll. 6, 76*) αἷς δ' ἄνθρωποι χρώνται μᾶζαις, τούτων τὰ ὀνόματα [...] διακόμιον. În secolul al V-lea p. Hesychios atestă ca prim sens al cuvântului tot pe cel de μᾶζα, precizând în plus că putea denumi și un tip de „sos” sau „blatul” unei plăcinte: (*Hsch. s.u.* διακόμιον) μᾶζα ἢ ζωμός, καὶ ἡ κρηπίς τοῦ πλακοῦντος. În continuarea glosei atestă, însă, și sensul de πέμμα:

¹ *Cf.* Schwyzer 323.

² *Cf.* Schwyzer, *Gr. Gr.*, p. 362.

³ Această etimologie este dată și de către Eust. *II.* 4, 77, 17.

⁴ *V.* ἀμφιφῶν *II.* A, a, 3.

⁵ *Cf.* Ath. 408a; *Plu. Thes.* 22. Numele sărbătorii își are și el originea în vocabularul culinar: < πύανος „bob”, pentru că în timpul ei se mânca un fel de terci făcut din această legumă.

⁶ *Cf.* Hippon. 37 (*ap.* Ath. 370a); Archil 113 (*ap.* Hsch.); *D.* 21, 10; *IG 2²*, 1138, etc.

(*ibid.*) οί δὲ πέμματα ἔξαπτόμενα τῆς εἰρεσιώνης. În secolul al IX-lea Photios face o sinteză a tuturor acestor sensuri, citându-i pe Amerias și Meneles (Phot. *s.u.* διακόμιον), iar în secolul al X-lea Suda preia întocmai glosa (Suid. *s.u.* διακόμιον). În secolul al XII-lea comentatorul lui Homer, Eustathius, atestă cuvântul și propune drept etimologie derivarea de la κόνις „pulbere, praf”: (Eust. *Il.* 4, 77, 17) ἐκ δὲ τῆς κόνεως [...] καὶ διακόμιον δὲ εἶδος πλακοῦντος, ὅς ἐστι γενικῶς ἄρτος τις ἢ πέμμα πλατὺ παρὰ τὴν πλάκα.

13. αἰ δόλπαι / δολβαί „?”

Atât δόλπαι, cât și δολβαί sunt forme de plural (< *δόλπη, < *δολβή) pe care Hesychios le glosează ca fiind nume de plăcinte. Astfel, cele dintâi sunt (Hsch. *s.u.* δόλπαι) πλακοῦντια μικρά (*cod.* μικτὰ). Κῶοι „plăcințelele mici” (*cod.* „amestecate”, adică „rezultate dintr-un amestec”), fiind un nume folosit de locuitorii insulei Cos, iar δολβαί (*ibid.* *s.u.*) θύματα· οί δὲ μικτὰ πλακοῦντια „sacrificii”, unii numindu-le „plăcințele făcute dintr-un amestec”. Etimologia celor două cuvinte este necunoscută, nefiind sigur nici dacă cele două cuvinte ar trebui socotite ca aparținând aceluiași radical. Nu se știe nici de la ce autori a împrumutat Hesychios termenii, acestea fiind singurele atestări. Se poate bănui totuși că era vorba de niște turte cu rol sacrificial (πέμματα), astfel explicându-se precizarea θύματα, în ciuda definiției date de lexicograf. Folosirea cuvântului s-a limitat probabil la insula Cos. Nu este exclus ca Hesychios să citeze dintr-un autor originar din această insulă, poate dintr-un poem pierdut al lui Philetas.

14. ἡ ἔγκρις „Turta amestecată” „?”

Ἐγκρίς este numele unei turte cu ulei și / sau miere. Etimologia cuvântului este obscură. Ar putea fi un deverbativ, după modelul lui ἐγκλῖς „ușă cu gratii” < ἐγκλίνω „a închide”, de la verbul ἐγκεράννυμι „a amesteca în”, ceea ce s-ar potrivi ca sens, nu însă și ca formă¹. A fost apropiat și de ἐγκρίνειν „a alege între mai mulți, a admite”, ceea ce s-ar potrivi ca formă, nu însă și ca sens².

Numele turtei ἔγκρις este atestat pentru prima dată în secolul al VII-lea a. la liricul Stesichoros alături de numele unui terci (χόνδρος) și al unei alte turte cu susan (σησαμῖς³). Din context se înțelege că este vorba de daruri aduse unei fecioare, fără să știm însă cu ce prilej: (Stesich. *fr.* 2, 1-2 *ap.* Ath. 172d-e)⁴

εἰρηκότας φέρεσθαι τῆ παρθένω δῶρα
 σασαμίδας χόνδρον τε καὶ ἐγκρίδας
 ἄλλα τε πέμματα καὶ μέλι χλωρόν.

Începând cu secolul al V-lea numele turtei ἔγκρις ajunge să fie folosit foarte frecvent în comedie. Pherecrates vorbește despre „smulgerea” unor asemenea turte în piesa *Bune de nimic* (Κραπαταλλοί)⁵ într-un vers izolat citat de către Athenaios: (Pherecr. *fr.* 99 Kassel-Austin *ap.* Ath. 645e) Φερεκράτης δ' ἐν Κραπατάλλοις· „ταῦτ' ἔχων ἐν ταῖς ὁδοῖς ἀρπαζέτω τὰς ἐγκρίδας”. Contemporanul său, Aristofan, chiar dacă nu-i atestă direct numele, vorbește despre vânzătorii unor asemenea turte numiți ἐγκριδοπώλης într-o frântură

¹ Cf. O. Szemerényi, *Syncope in Greek and Indo-European and the Nature of Indo-European Accent*, Naples, 1964, p. 143, n. 1.

² Cf. R. Strömberg, *Griechische Wortstudien*, Goeteborg, 1944, p. 15.

³ V. σησαμῖς II, A, a, 40.

⁴ Fragmentul este reluat sub o formă redusă și în 645e.

⁵ Κραπαταλλός este numele unei monede de mică valoare folosită, potrivit lui Pherecrates, în Hades, cf. Poll. 9, 83.

de vers din piesa *Danaidele* (Δαναίδες): (Ar. fr. 269 Kassel-Austin ap. Ath. 645e) Ἀριστοφάνης δ' ἐν Δαναίσι καὶ πωλητὴν φησιν αὐτῶν εἶναι ἐν τούτοις „μήτ' ἄρα μ' εἶναι ἐγκριδοπώλην”. În aceeași perioadă numele vânzătorului de ἐγκρίδες este atestat și de către comediograful Nicophon într-un șir de nume de vânzători de diverse obiecte (Nicopho fr. 19, 5 Kock ap. Ath. 126e). Tot el, potrivit lui Athenaios, pomenește și numele turtei în piesa *Cei ce-și câștigă hrana de pe urma muncii propriilor mâini* (Ἐγχειρογάστορες) fără însă să ni se păstreze și textul: (Nicopho fr. 10 Kassel-Austin ap. Ath. 645e) καὶ ἐν τοῖς Ἐγχειρογάστορσι Νικοφῶν.

Preferința comediografilor pentru numele acestei turte se va menține și în secolul al IV-lea a. în cadrul Comediei Noi. Antiphanes o amintește într-un șir de produse culinare, printre care și numele terciului χόνδρος întâlnit alături de ἐγκρίς la Stesichoros, citat anterior: (Antiph. fr. 275, 1 Kock ap. Ath. 56e)

νήπτας, σχαδόνας, κάρυ' ἐντραγεῖν, ῥ', ἐγκρίδας,
ραφανίδας ἀπλύτους, γογγυλίδας, χόνδρον, μέλι.

Știm de la Athenaios că numele turtei era atestat și la Epicharm, fără însă să se păstreze și versurile în care apare: (Epich. fr. 95 Kaibel / fr. 46 Kassel-Austin ap. Ath. 645e) μνημονεύει αὐτῶν καὶ Ἐπίχαρμος. În schimb, același autor citează în piesa *Nunta lui Hebe* (Ἡβης γάμος), reelaborată apoi sub titlul *Muzele* (Μούσαι), numele de ἐγκρίς printre mai multe tipuri de pâini: (Epich. fr. 46 ap. Ath. 110b) Ἐπίχαρμος δ' ἐν Ἡβης γάμῳ κἀν Μούσαις – τοῦτο δὲ τὸ δρᾶμα διασκευὴ ἐστὶ τοῦ προκειμένου – ἄρτων ἐκτίθεται γένη ΚΡΙΒΑΝΙΤΗ¹, ὄμωρον², σταιτίτην³, ἐγκρίδια, ἀλειφατίτην⁴, ἡμίαρτιον⁵. Definirea Definirea lui ἐγκρίς ca fiind un tip de ἄρτος se poate explica prin lipsa de diferențiere, la vremea în care scrie Athenaios, între numele de pâini și cele de dulciuri.

Toate aceste citate din comediografi din secolul al V-lea sau al IV-lea a. sunt conservate de către Athenaios, care definește el însuși această „turtiță” ca pe una prăjită în ulei și apoi unsă cu miere: (Ath. 645e) ΕΓΚΡΙΔΕΣ πεμμάτιον ἐψόμενον ἐν ἐλαίῳ καὶ μετὰ τοῦτο μελιτούμενον. Precizarea ἐψόμενον ἐν ἐλαίῳ sugerează o prăjire în ulei abundent, spre deosebire de turtele ταγηναίαι⁶ fripte în tigaie. Este foarte posibil în același timp ca ἐγκρίς să fi fost de formă globulară, precum plăcinta *globus* citată de către Cato⁷. De asemenea, este importantă definirea ei drept un tip de „turtiță de sacrificiu” (πεμμάτιον).

În secolul al III-lea a. ἐγκρίς apare în *Septuaginta* cu un sens puțin schimbat; practic sunt atestate două sortimente de dulciuri cu același nume: unul cu miere, altul cu ulei. În *Exodus* este atestat cel cu miere: (LXX Ex. 16, 31) ἦν δὲ ὡς σπέρμα κορίου λευκόν, τὸ δὲ γεῦμα αὐτοῦ ὡς ἐγκρίς ἐν μέλιτι⁸, iar în *Numerii* cel făcut cu untdelemn: (*id. Nu.* 11, 8) καὶ ἦν ἡ ἡδονὴ αὐτοῦ ὡσεὶ γεῦμα ἐγκρίς ἐξ ἐλαίου⁹. Mai târziu, între secolele I a. – I. p. Philon menționează explicit cele două tipuri de ἐγκρίδες: (Ph. *Deter.* 118, 3) δύο ἐγκρίδες, ἡ μὲν ἐκ μέλιτος, ἡ δ' ἐξ ἐλαίου. În *Vulgata* numele turtei grecești este tradus prin *torta* și *tortula*¹⁰.

¹ O ἄρτος κριβανίτης „pâine coaptă pe κρίβανος”, tip de cuptor pentru arderea orzului. Cf. Ath. 109f.

² Ὀμωρος, hapax, cf. Hsch. ὄμωρα· σεμίδαλις ἐφή, μέλι ἔχουσα καὶ σισάμην, tip de făină coaptă cu miere și susan.

³ O ἄρτος σταιτίτης, tip de pâine coaptă pe tigaie, din făină de grâu în aluat nedospit. Exista și un tip de turtă cu acest nume, u. σταιτίτης u. II, A, a, 44.

⁴ O ἄρτος ἀλειφατίτης „pâine condimentată cu ulei”, cf. Eust. II, 3, 607, 1.

⁵ Ἡμίαρτιον era o pâine de formă semicirculară, cf. Hsch. εἶδος ἄρτου ἡμικυκλῶδες.

⁶ V. ταγηναίης II, A, a, 47.

⁷ V. *globus, globu(o)lus* III, B, 17.

⁸ Cf. Thdt. *Qu. in Oc.* 123, 17.

⁹ Cf. Epiph. *Haer.* 1, 350.

¹⁰ V. *torta / tortula* III, B, 33.

Lexicografii vor relua în general definiția dată deja de către Athenaios: (Hsch. *s.u.* ἐγκρίδες) πέμμα ἐλαίῳ ἐψόμενον καὶ μελιτούμενον, adăugând ἐνιοὶ δὲ ἀμανίτας „unii numesc astfel și un tip de ciuperci”, ceea ce a fost corectat pentru forma mai probabilă ταγηρίας, celălalt tip de turtă friptă în tigaie. Într-o altă definiție Hesychios dă mai degrabă o definiție ce se potrivește atestărilor de după secolul al III-lea p.: (Hsch. *s.u.* ἐγκρίς) γλύκασμα (?-υσμα) ἐξ ἐλαίου ὑδαρές. Exact aceeași glosă va fi reluată mai târziu de către Suda (*s.u. ibid.*).

15. ὁ ἔγκρυπτος „Turta ascunsă”

Ἐγκρυπτος este o turtă de tip πέμμα. Singurul care-i atestă numele este Hesychios explicându-i doar sensul: (Hsch. *s.u.* ἔγκρυπτος) πέμματος εἶδος. Numele ei este format din prepoziția ἐν „în” și adjectivul verbal κρυπτός „ascuns”, un derivat de la verbul κρύπτω „a ascunde”. Anticii¹ îl considerau echivalent cu numele pâinii (ὁ ἄρτος) ἐγκρυφίας „pâine coaptă în cenușă”, format din punct de vedere etimologic tot din ἐν și κρύπτω și sufixul specific numelor de pâine -ίας, prin derivare de la adverbul κρυφῆ(ι) „ascuns, secret”. Numele turtei ar putea însemna astfel „cea ascunsă în cenușă”. O altă echivalare o face tot Hesychios cu un tip pâine-prăjitură, preparată din făină, ulei și alte ingrediente și coaptă tot în cenușă, numită ἐσχαρίτης²: (Hsch. *s.u.* ἐσχαρίτης) ἄρτος ἔγκρυπτος. Este de remarcat că aici Hesychios numește ἔγκρυπτος drept un tip de pâine (ἄρτος). Nu există nici o altă mărturie despre acest tip de turtă. Este posibil ca ἔγκρυπτος, după ce a denumit un anume tip de turtă, să fi fost folosit drept o a doua denumire pentru alte produse de patiserie, precum ἐγκρυφίας și ἐσχαρίτης.

16. ὁ εἰλύτα(η)ς / ἐλύτης / ἐλλύτης / ἐλλυτίς „Ruloul”

Formele variate ale acestui tip de turtă rituală sunt derivate de la tema ἐλυ- sau εἰλυ- a verbului εἰλύω „a înfășura, a rula”. Numele turtei trimitea cu siguranță la forma acesteia, probabil de felul unui aluat „rulat” sau „înfășurat” în jurul unei compoziții.

Forma εἰλύτα(η)ς este construită cu sufixul -τας/-της și este atestată într-o singură inscripție dorică din secolul al IV-lea a. din orașul Lebadea-Βεοῖα, la acuzativ plural εἰλύτας: (IG 7, 3055, 1) δέκα δραχμῶν ε<ίλ>ύ[τ]ας δέκα κατὰ αὐτόν. Forma ionic-attică, deși neatestată, trebuie presupusă ca fiind *εἰλύτης.

Din tema ἐλυ- este atestată forma ἐλύτης în *Anecdota Graeca* (*An. Ox.* 2, 44) și aceeași formă este citată de către gramaticul Herodian în secolul al II-lea p. în *De prosodia catholica*, care precizează doar lungimea lui υ (Hdn. Gr. *Pros.* 3, 1, 77).

Singurele informații mai detaliate despre acest tip de turtă provin dintr-un document epigrafic din secolul III-II a. din insula Thera, unde este atestată o formă de acuzativ plural ἐλλύτας. Din inscripție reiese că era oferită Muzelor și era preparată din făină de grâu și brânză: (*Test. Epict.* 5, 35 = IG 12, 3, 330 C 179)³ θυ/έτω δὲ ὁ [μέ]ν τὰν πράταν ἐπιμηνιεύων ἀμέ/ραν ταῖς [Μο]ύσαις ἱερέιον καὶ ἱερά, ἐλλύτας / ἐκ πυρῶ[ν] χο]μῖκων πέντε καὶ τυροῦ καπυ/ροῦ στατήρος. Aceeași formă apare de asemenea într-o inscripție din Cipru din secolele II-III p. (*SEG* 39, 1554, 1) Θεῶ Ὑψίστω / τὸν ἐλ[λ]ύ<υ>τη<ν>.

Forma ἐλλυτίς este glosată de către lexiconul lui Hesychios ca fiind un tip de plăcintă: (Hsch. *s.u.* ἐλλυτίς) πλακοῦς τις. Ar putea fi însă o formă eronată pentru ἐλλύτης, cea

¹ Cf. Eust. *Od.* 1, 233, 39 δῆλον δὲ καὶ ὡς ἐκ τοῦ Ὀμηρικοῦ ἐγκρύπτειν, ὁ ἐγκρυφίας ἄρτος παρῆκται. Cf. *LSJ s.u.* ἔγκρυπτος = ἐγκρυφίας.

² Cf. *s.u.* λάγανον II, C, 42.

³ În aceeași inscripție numele turtei apare de mai multe ori menționat, u. C 184, C 186, C. 190, C. 196. Cf. și Schwyzler 227, 179.

atestată de inscripția din Thera și Cipru. În aceste ultime două forme lambda geminat nu este explicat¹.

17. ἡ *ἔμπλατία / ἱμπλατία „Turta lată”

Numele acestei turte este atestat numai cu forma sa arcadiană, ἱμπλατία, într-o inscripție din sec. al IV-lea a din Arcadia-Tegea. Forma attică corespunzătoare este *ἔμπλατία. Textul, păstrat foarte fragmentar, sugerează că este vorba de o turtă de sacrificiu folosită pentru îmbunarea (ἰλάσκεσθαι) zeului Apollo: (IG 5, 2, 2)

uacat

[... ἐς τοῖ ἱ]εροῖ ἐξίεν· τὸ δ' ἱερὸν καθᾶραι
[.....τ]ᾶ δὲ ὑστέραι ἱμπλατίαι ἰλάσκεσθαι
[.....εἰ μὴ] πλείον [αἰτ]ῆται· τᾶι δὲ τρίται
[. εἰ μὴ χρόνου π]λέονος [ὁ ἱερεὺς] Ἰπόλλωνος αἰτη-

Numele de ἱμπλατία aparține probabil familiei de cuvinte a lui πλάτος „lărgime”, de comparat cu adjectivul din epocă târzie ἐμπλατής „larg”, sau a fost derivat direct de la verbul ἐμπλατώνω „a desfășura, a întinde”. * Ἐμπλατία / ἱμπλατία ar putea fi unul și același produs de patiserie cu cel glosat de către Hesychios drept un tip de πλακοῦς „plăcintă” sub forma ἐπίπλατορ (Hsch. s.u. ἐπίπλατορ· πλακοῦντος εἶδος, nemiatastată de altfel în nici un alt text²).

18. τὸ ἔνθρυπτον „Turta înmuiată”

Ἐνθρυπτον este un produs de patiserie fărâmițat și înmuiat în vin în compoziția căruia intra linte (φακῆ) sau năutul (ἐρέβινθος). Singurele mărturii despre compoziția lui provin din lexicoane târzii: (Lex. Seg. 250, 20) ἔνθρυπτα· ψωμοὶ οἴνω βεβρεγμένοι, οἷς ἐπιχέεται καὶ φακῆ ἀπλῶς și (Lex Pat.155, 12) ἔνθρυπτα· ψωμοὶ τινες οἴνω δεδευμένοι, οἷς ἐπεβάλλετο κατ' ἐνίους μὲν φακῆ, κατ' ἐνίους δὲ ἐξ ἐρεβίνθου ἄλευρα. Numele acestei turte este un derivat nominal de la verbul ἐνθρύπτω „a îmbiba”, folosit pentru pâinea înmuiată într-un lichid, în special vin³, fiind un compus din preverbul ἐν „în” și verbul θρύπτω „a măcina, a fărâmița”. Din același radical se formează și numele plăcintelor θρυμματίς / διαθρυμματίς / ἐνθρυμματίς⁴, legătură însă, se pare, insesizabilă în antichitate.

Numele turtei pare să fi fost folosit în special în decursul secolului al IV-lea a. Demosthenes în discursul său *Despre coroană* (Περὶ τοῦ στεφάνου) alături numele acestei turte de στρεπτός⁵, cel al unui tip de colac împletit, și de νεήλατα⁶, numele unor produse de patiserie complet necunoscute, sugerând că toate acestea erau dulciuri primite de cei ce participau la ceremonialul bahic: (D. 18, 260, 9) μισθὸν λαμβάνων τούτων ἔνθρυπτα καὶ στρεπτοὺς καὶ νεήλατα, ἐφ' οἷς τίς οὐκ ἂν ὡς ἀληθῶς αὐτὸν εὐδαιμονίσειε καὶ τὴν αὐτοῦ τύχην. Înrudirea dintre cele trei tipuri de turte este subliniată de lexicografii târzii⁷, care au cu toții ca sursă de inspirație textul lui Demosthenes; în secolul al II-lea p.

¹ Cf. F. Bechtel, *Die griechischen Dialekte*, I, Berlin, 1921, p. 304 și F. Solmsen, *Untersuchungen zur griechischen Laut- und Verslehre*, Strasbourg, 1901, p. 240.

² V. ἐπίπλατορ II, C, 24.

³ Cf. Hp. *Int.* 30, 28; LXX Thd. *Bel.* 33.

⁴ V. θρυμματίς II, C, 29.

⁵ V. στρεπτός II, C, 67.

⁶ V. νεήλατα II, A, a, 35.

⁷ Aceeași apropiere și la Phot. *Lex.* 248; *id.* 438a și *Lex. Pat.* 154, 26. În *Lex. Seg.* 97, 16 numele turtei este accentuat diferit: ἐνθρυπτά· Δημοσθένης περὶ στεφάνου.

Pollux reia toate cele trei denumiri numindu-le „tipuri de plăcinte”: (Poll. 6, 77) πλακούντων εἶδη [...] ἔνθρυπτα, στρεπτοί, νεήλατα.

Tot din secolul al IV-lea a. datează o inscripție din orașul Iasos din Caria unde numele turtei este atestat în cadrul unui ritual de sacrificiu, poate în cinstea lui Dionysos: (SIG 1016, 4) τῶν δὲ ἐνθρύπτων λαμβανέτω ἐν ἀπὸ πλεκτοῦ τῷ θεῷ παρατιθεμένου. Același caracter sacru reiese și din mărturia gramaticului Harpocration din secolul I p., reluată întocmai de către Hesychios, Suda, *Etimologicum Magnum s.u.* ἔνθρυπτα. Tot el afirmă că aceste produse foarte apreciate erau folosite în cadrul misterior, probabil cele bahice; de asemenea, tot el spune că Apollo avea la atenieni supranumele Ἐνθρυπτος, fără însă să intuim care îi era sensul: (Harp. 114, 9) εἰσὶ δὲ ἔνθρυπτα τὰ ἐκ πεμμάτων, ἢ τὰ ἐνθρυβόμενα βρώματα. ἔνιοι δὲ ταῖς τελεταῖς αὐτὰ προσοικεῖοσι· καὶ Ἀπόλλων δὲ παρ’ Ἀθηναίους Ἐνθρυπτος.

În secolul al II-lea p. retorul Aelius Aristides în discursul Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ τῶν τεττάρων asociază numele turtei ἔνθρυπτον doar cu στρεπτός: (Aristid. Or. 307, 23) εἰ δέ τις αὐτῶν περὶ τῆς ἐγκρατείας διαλεγόμενων ἀπαντικρὺ σταίη ἔχων ἔνθρυπτα καὶ στρεπτοὺς, ἐκβάλλουσι τὴν γλῶτταν ὥσπερ ὁ Μενέλεως τὸ ξίφος. Scolia la acest text explică cuvântul spunând doar „tip de plăcintă”: (Sch. in Aristid. ad loc.) ἔνθρυπτα· εἶδος πλακούντος. Acesta este un semn că nu se mai știa exact ce desemna. Tot astfel, Hesychios va echivala în mod eronat numele a două dulciuri diferite, afirmând că ἀττανίδες¹ este același lucru cu ἔνθρυπτα (atestat aici cu o formă de masculin plural): (Hsch. s.u. ἀττανίδες, conjectură pentru ἀτταλίδες) πλακούντες, ἔνθρυπτοι.

19. ὁ ἐντυρίτης „Turta cu brânză”

Ἐντυρίτης este un produs de patiserie cu brânză, probabil de tip sacrificial. Numele ei este un compus din prepoziția ἐν „în” și numele plăcintei τυρίτης², creat din radicalul substantivului τυρός „brânză”, format cu sufixul -της, specific denumirilor de produse de patiserie. Nici un autor grec nu folosește cuvântul, singura atestare apărând în glosarele latinești (*Gloss.*) care definesc, cu ajutorul lui ἐντυρίτης, turta sacrificială *libum*³.

20. τὸ ἐπίπεμμα „Turta friptă”

Ἐπίπεμμα este o turtă sacrificială, numele ei fiind compus din prepoziția ἐπί și πέμμα „turta coaptă”, derivat din radicalul verbului πέσσω (att. πέπτω) „a arde la foc, a coace”, verb din radicalul *pek^w-, care în latină l-a dat pe *coquere* „a găti”.

În greacă numele turtei este atestat în trei inscripții din secolul al IV-lea a., toate din orașul ionian Priene (astăzi Samsun-Kalesi), fiind poate o specialitate locală. Din context reiese că era o turtă de sacrificiu pusă în legătură cu cultul lui Poseidon: (*Inscr. Prien.* 211, 1 și 213, 1) τὰ τε παρὰ Ἰώ[νων] / [παρασταθέντα ἱερεῖα θύσει, ἐ]πιπέμματά τε παρέ[ξει τῷ τε] / [βοί καὶ τῷ προβάτῳ ἐκ τεταρτέως ἕκα]τέρῳ ἱερείῳ καὶ δ[ύο] / ἡμιτεσσέρια οἴνου. În alt context ea era oferită zeului Hermes (*ibid.* 216, 1) φέρειν δὲ / κούρειον τῷ Ἑρμῆϊ ἔριφον θύσιμον / ἀπ’ ἐκάστου αἰπολίου ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ, / πριάμενον δὲ μὴ ἐξεῖναι, καὶ ἐπιπέμμα- / τα ἐξ ἡμιχοινικίου καὶ δύο ἡμιτεσσέρια οἴνου σπονδῆν. Nici un lexicograf nu înregistrează cuvântul.

21. ὁ ἔρμης (Ἑρμῆς) / ἔρμητης „Hermes”

¹ V. ἀττανίτης II, C, 10.

² V. τυρίτης II, C, 70.

³ V. *libum* III, A, 1.

Ἑρμῆς este o turtă sacrificială de tip πέμμα. Numele ei este identic cu cel al zeului Hermes, noi nefiind siguri dacă trebuie să-l scriem cu minusculă sau cu majusculă. Având însă și sensul unui substantiv comun preferăm prima variantă. Singurul autor care atestă explicit sensul culinar al termenului este Hesychios: (Hsch. s.u. Ἑρμῆς) [...] πέμματος εἶδος κηρυκειοειδές. Este deci o turtă în formă de κηρύκειον „caduceu” – baston cu două aripioare în vârf, înconjurat de doi șerpi –, însemn al crainicului, Hermes fiind prin excelență mesagerul zeilor. Sensul de turtă al acesui cuvânt apare și într-o inscripție din secolul al IV-lea a. din Chios (Schwyzer 694).

Forma ἐρμητής are două atestări într-o singură inscripție din Erythrea (Ionia), datată între 380 și 360 a. Numele este asociat cu zeii Apollo și Asclepios: (Sokolowski 1, 64 = *GDI* IV p. 883) τῶι Ἀπόλλωνι καὶ τῶι Ἀσκληπιῶι ἐρμη-] / τήν συνθύειν ἱρ[όν. Aici numele turtei este refăcut pe baza unui pasaj cu câteva rânduri mai jos din inscripție: ἦν δὲ] θυστὰ θύηι φθοῖγ καὶ ἐρμητήν π[αρατι-] / θέτω τῶι θεῶι ἑκατέρωι. Din context reiese clar că este vorba de o turtă de sacrificiu. Credem că este una și aceeași cu turta ἐρμῆς, singura diferență fiind dată de sufixul -της, specific de altfel numelor de dulciuri sau pâine.

22. τὰ ἡγάνεα „Turtele fripte în tigaie”

Ἠγάνεα sunt turte de sacrificiu πέμματα fripte în tigaie. Numele lor, un hapax, pare să fie la origine un adjectiv (*ἡγάνεος, α, ον), substantivizat la neutru plural. Ar putea fi un derivat de la substantivul ἡγανον „tigaie”, atestat într-un fragment din Anacreon¹, provenit la rândul lui printr-o decupare falsă de la τήγανον „tigaie”, formă înțeleasă probabil drept o crază a articolului (*τὸ ἡγανον > τήγανον)². Singura atestare pentru numele turtelor ἡγάνεα apare în lexiconul lui Hesychios, cu mențiunea simplă „fripse în tigaie”: (Hsch. s.u. ἡγάνεα) πέμματα ἀπὸ τηγάνου. În greacă mai exista un tip de turtă asemănător, numit ταγητίας sau τηγανίτης, format din același radical³.

23. ὁ θιαγών „?”

Θιαγών este numele unui produs de patiserie, turtă sau pâine, folosit ca ofrandă de sacrificiu la etolieni. Etimologia cuvântului este complet obscură, neputându-se găsi nici o apropiere posibilă. Este probabil un termen regional etolian. Singurele atestări par a pleca toate de la aceeași sursă. În secolul al II-lea a. poetul epic Nicandros, potrivit lui Athenaios, vorbește despre aceste produse de patiserie numindu-le ἄρτοι, nume care poate fi însă folosit și pentru dulciuri; acestea ar fi închinat de către etolieni zeilor: (Nic. fr. 136 ap. Ath. 114c) Νίκανδρος δὲ θιαγόνας φησὶν ἄρτους ὑπ’ Αἰτωλῶν καλεῖσθαι τοὺς τοῖς θεοῖς γιγνομένους.

Mai târziu, în secolul I a., gramaticul Trypho reia în *Tratatul de botanică* (Περὶ φυτικῶν αἰτιῶν) informația dată de către Nicandros, adăugând doar faptul că este vorba de niște pâini „coapte”: (Trypho fr. 116 ap. Ath. 114b) μνημονεύει δὲ πάντων τούτων Τρύφων ἐν α’ φυτικῶν, καθάπερ καὶ τῶν ΘΙΑΓΟΝΩΝ ὀνομαζομένων· οὔτοι δ’ εἰσὶν ἄρτοι θεοῖς πεπτόμενοι ἐν Αἰτωλίᾳ. Mult mai târziu lexiconul lui Hesychios le va defini doar ca pe niște pâini închinat zeilor: (Hsch. s.u. θιαγόνες) ἄρτοι, οἳ παρετίθεντο τοῖς θεοῖς. În ciuda echivalării repetate prin ἄρτος, θιαγών pare a fi un tip de πέμμα cu o răspândire limitată la aria dialectală etoliană.

24. τὸ θύανον „Jertfa”

¹ Anacr. fr. 91, 1 Page: χεῖρα τ’ ἐν ἡγάνωι βαλεῖν.

² Cf. P. Chantraine în *DELG* s.u. ἡγανον.

³ V. ταγητίας II, A, a, 47.

Θύανον este un tip de turtă sacrificială (πέμμα). Numele ei, un hapax, este un derivat izolat de la verbul θύω „a aduce jertfe zeilor prin ardere”. Singura atestare a cuvântului apare într-o glosă a lui Hesychios: (Hsch. s.u. θύανον) τὴν θυώνην, ἐστὶ δὲ πέμμα ἀντὶ βοός. Lexicograful îl echivalează în primul rând cu θυώνη „parte dintr-un sacrificiu”¹, dar și cu un epitet al lui Semele, o dată devenită zeiță². De aici s-ar putea presupune că este o turtă adusă în dar tocmai acestei zeițe. A doua precizare, „turtă în loc de «bou»”, trimite probabil la numele unei alte turte sacrificiale, numite βοῦς ἑβδομος „al șaptelea bou”³. Despre aceasta vorbește, printre alții, istoricul Clidemos (cunoscut și cu numele de Clitodemos) din secolul al IV a. Acesta, într-un fragment din *Istoria Atticii*, păstrat tot în lexiconul lui Hesychios, o numește βοῦς ἑβδομος drept „turtă de sacrificiu” (πέμμα), dar o pune în legătură cu templul zeiței Selene (nu Semele) sau o consideră ofrandă sacră a acesteia: (Clidem. fr. 12 ap. Hsch.) βοῦς ἑβδομος· μνημονεύει δὲ τοῦ ἑβδόμου βοός· ὅτι δὲ πέμμα ἐστὶ καὶ τῆς Σελήνης ἱερὸν. Numele de θύανον pare a fi, deci, un substitut pentru turta cunoscută ca βοῦς, cu diferența că cea dintâi era poate specializată în sacrificiile închinatze zeiței Semele. Nici un alt lexicograf nu atestă forma θύανον, spre deosebire de βοῦς, mult mai cunoscută.

25. τὰ θυλήματα „Ofrandele”

Θυλήματα este numele unor turte sacrificiale de tip πέμματα. Numele lor este o formă de plural neutru⁴ (cu singularul θύλημα) derivată de la substantivul θυλή „partea de carne dintr-o victimă, care este arsă pe altar”, de unde „ofrandă, sacrificiu”; θυλή este un derivat în / de la θύος „sacrificiu ars”⁵, folosit mai ales la plural, θύεα, „ofrande pe care le arzi”⁶ sau poate desemna „mireasma” răspândită la un sacrificiu. Θύος este de asemenea numele unei turte⁷, cu care θυλήματα ar putea fi înrudite. La rândul său θύος este un derivat de la verbul θύω „a aduce ofrande zeilor prin ardere”. De la numele turtelor θυλήματα se creează și verbul θυλέομαι „a oferi o turtă în sacrificiu”⁸.

Cele mai vechi atestări ale numelui turtei datează din secolul al V-lea. a. și aparțin în exclusivitate Comediei Vechi, unde este asociat consecvent cu ideea de sacrificiu. Într-un fragment din piesa *Durii* (Στερόοι) a comediodografului Telecleides, unul dintre predecesorii lui Aristofan, un personaj îi „ordonă” lui Hermes să înghită astfel de turte: (Telecl. 33, 1 Kock)

ὦ δέσποθ' Ἐρμῆ, κάπτε τῶν θυλημάτων

În *Pacea* (Εἰρήνη) lui Aristofan, Trigeu se pregătește de sacrificiu căutând măruntaie și turte θυλήματα: (Ar. Pax 1039-40)

τίθεσο τῶ μῆρῶ λαβῶν·
ἐγὼ δ' ἐπὶ σπλάγχχν' εἶμι καὶ θυλήματα.

Scolia la acest vers explică că este vorba de niște turte închinatze zeilor, preparate din făină de orz (ἄλιτον) și asezonate cu vin și ulei: (Sch. in Ar. Pax 1040) θυλήματα· τὰ τοῖς

¹ Cf. Formă atestată într-o inscripție din Cos, cf. *Abh. Berl. Akad.* 1928, 6, 12.

² Cf. *h. Hom.* 1, 21; *Sapph. Fr.* 17, 10; *Pi. P.* 3, 99; *D.S.* 3, 62 și 4, 25; *Nonn. D.* 1, 26; 8, 355, etc.

³ *V. βοῦς II*, A, c, 3.

⁴ Poate cu grafia θυαλήματα într-o inscripție din Milet (Milet, 1, 3, 133), unde printre produsele aduse ca sacrificiu sunt amintite: θυαλήματα τρία alături de δέρματα „piei”. Aceeași asociere în fragmentul din Platon *Comicul* (Pl. Com. fr. 174, 7-10 Kock) citat mai jos. Cf. Schwyzer (726, 38) și J. Casabona, *Recherches sur le vocabulaire des sacrifices en grec, des origines à la fin de l'époque classique*, Aix-en-Provence, 1967, p. 124.

⁵ Cf. *A. Ag.* 1409; *Call. Aet.* 1, 23.

⁶ Cf. *Il.* 6, 270; 9, 499; *Od.* 15, 261; *Hes. Op.* 338; *A. Eu.* 835; *IG* 12(5), 593, 17 (Iulis, sec. V a.); *Theoc.* 2, 10.

⁷ *V. θύος II*, A, a, 26.

⁸ Cf. *Porph. Abst.* 2, 17; *Poll.* 1, 27.

θεοῖς ἐπιθύμενα ἄλφιστα. ἐπιρραίνεται δὲ οἴνω καὶ ἐλαίῳ. În continuarea explicației, scolia citează exemplul din Telecleides. O altă scolie, la piesa *Ploutos* (Πλούτος), spune că aceste dulciuri aveau funcția de προθύματα, adică „sacrificiile preliminare” îndeplinite înaintea unei ceremonii religioase: (*Sch. in Ar. Pl.* 660) καὶ προθύματα· γράφεται καὶ θυλήματα. σημαίνει δὲ τὰ προκατάργματα, ἢ τὰ πρὸ τῆς θυσίας γινόμενα θυμιάματα, ἢ πλακούντια.

Tot într-o scenă de sacrificiu apar θυλήματα într-un fragment din piesa *Dezertorii* (Αὐτόμολοι) a comedografului Pherecrates, unde niște personaje par să ascundă turtele dedicate zeilor: (*Pherecr.* 23, 1 și 6 Kock)¹

ὅτε τοῖσι θεοῖς θύετε [...]
εἶτ' ἀλλήλους αἰσχυρόμενοι θυλήμασι κρύπτετε πολλοῖς.

Platon Comicul pare să facă excepție față de ceilalți comici. El folosește numele turtelor θυλήματα într-un fragment din piesa *Phaon*, citat de către Athenaios, – asemănător cu un pasaj din *Acharnienii* (Ἀχαρνῆς) lui Aristofan², – pentru a exemplifica dorințele femeilor, femeilor, atunci când beau vin. Dezvăluie în versuri gândurile ascunse ale femeilor, materializate în nume de dulciuri. Lipsa unui context religios se poate explica prin caracterul parodic pe care îl au în general piesele acestuia, scena următoare fiind de fapt o parodie a ritualului³: (*Ath.* 441b ὅσα διὰ τὸν οἶνον συμβαίνει ταῖς γυναιξί): (*Pl. Com. fr.* 174, 7-10 Kock *ap.* *Ath.* 441b)

πύργης τετάρτης κυνί τε καὶ κυνηγέταιν,
Λώρδωνι δραχμή, Κυβδάσω τριώβολον,
ἦρω Κέλητι δέρμα καὶ θυλήματα.

În cadrul Comediei Noi, Menandru folosește numele turtei în piesa *Dyscolos* (Δύσκολος) cu același rol de element premergător sacrificiului: (*Men. Dyc.* 440-1)

κανὰ πρόχειρα, χέρνιβας, θυλήματα
ποιεῖτε.

În aceeași epocă, Theophrast, într-un fragment din tratatul *Despre pietate* (Περὶ εὐσεβείας), păstrat de către Porphyrios, asociază θυλήματα cu numele turtei πελανός⁴, și aceasta cu rol sacrificial: (*Thphr. Piet.* 11, 2 *ap.* *Porph. Abst.* 2, 6, 29)⁵ [...] ἐπεὶ πελάνου τε καὶ τῶν θυλημάτων ἐπὶ τῆς τραπέζης ἐναργῶς κειμένων [...].⁶

Mărturiile mai târzii ale gramaticilor și lexicografilor reiau informațiile date deja de scolii la Aristofan. O scolie la Theocrit subliniază că sunt preparate culinare făcute din făină de orz și oferite la sacrificii: (*Sch. in Theoc.* 2, 18) ἄλφιστα τοι πρῶτον πυρὶ τάκεται· ὡς τῶν μαγεουσῶν ἄλφιστα θουουσῶν. ταῦτα δὲ καὶ θυλήματα ἔλεγον. Lexiconul lui Hesychios oferă aceeași informație, cu precizarea că în compoziția lor intra miera și erau așezate pe altar: (*Hsch. s.u.* θυλήματα) τὰ ἐπιφερόμενα ἄλφιστα εἰς θυσίαν ἢ βεβρεγμένα μέλιτι ἄλφιστα, ἢ θυμιάματα ἐπὶ βωμῶν. Photios este singurul autor care le numește explicit πέμματα, adăugându-le compoziția din vin și ulei, așa cum reieșea și din scolia la Aristofan: (*Phot. Lex. s.u.* θυλήματα) πέμματα· ἀπαρχάς· ἄλφιστα ἃ ἔμισγον οἴνω καὶ

¹ Cf. *Clem. Al. Strom.* 7, 6, 30, 3.

² Cf. *Ar. Ach.* 1089-93. *V. s.u.* ἄμυλος II, C, 5.

³ Cf. Lewis R. Farnell, *Plato Comicus: Frag. Phaon II: A Parody of Attic Ritual*, în *The Classical Quarterly*, vol. 14, nr. 3/4, pp. 139-146, 1920.

⁴ *V. πελανός* II, A, c, 1.

⁵ Cf. *Thphr. Piet.* 2, 34 și *id. Fr.* 97, 3.

⁶ Cf. *AG* appendix 37, 9; *Stob.* 4, 2, 20.

ἐλαίῳ εἰς θυσίαν ἀναφέροντες. Suda atestă forma (Suid. *s.u.*) θυλήγματα, cu siguranță o grafie eronată, reluând apoi identic nota din Photios.

26. τὸ θύος „Cenușa” sau „Parfumata”

Θύος este unul dintre numeroșii derivați nominali de la verbul θύω „a aduce ofrande zeilor prin ardere”, de unde substantivul înseamnă, cum am văzut, „sacrificiu ars”, folosit mai ales la plural, θύεα, „ofrande pe care le arzi”, sau poate desemna „mireasma”, „parfumul”¹ emanat de ardere sau „cenușa” rezultată; θύος a fost împrumutat în latină cu forma *tus* „tămâie”. Există cel puțin un context unde θύος ar putea desemna și un tip de turtă, cu siguranță sacrificială (πέμμα), plecând de la imaginea unui produs fie asemănător cu cenușa, fie înmiresmat.

În secolul al V-lea a. un fragment din comediodograful Eupolis vorbește de încălzirea unui vas de aramă și de frigerea unor asemenea dulciuri: (Eup. *fr.* 92, 41-3 Kassel-Austin)

τὸ χαλκίον
θέρμαινέ θ' ἡμῖν καὶ θύη πέττειν τινὰ
κέλευ', ἵνα σπλάγχθοισι συγγενώμεθα

Folosirea verbului πέσσειν/πτειν indică un produs de patiserie și nu obișnuitul sens al lui θύος². Lexiconul lui Hesychios atestă forma θύα pentru fragmentul din Eupolis, cu mențiunea simplă „turte de sacrificiu”: (Hsch. *s.u.* θύα) [...] Εὐπολις τὰ πέμματα.

Această singură atestare ne face să credem că sensul culinar al lui θύος, cu siguranță secundar, nu s-a impus în evoluția limbii. La aceasta a putut contribui și marea varietate de turte de sacrificiu atestate începând cu secolul al V-lea a., care au înlocuit un posibil termen mai general, cum era θύος.

27. τὸ ἴτριον / ἰτρόγαλα „?”

Ἰτριον³ este o turtă de sacrificiu de tip πέμμα sau πόπανον. Din punct de vedere etimologic numele ei nu poate fi apropiat de nici un alt cuvânt din vocabularul grecesc. Potrivit lui Athenaios (Ath. 646d) ea era preparată cu miere și susan. Ἰτρόγαλα este un sortiment mai târziu al turtei la care se adăuga lapte, fiind un compus din numele turtei și γάλα „lapte”. De la numele ἴτριον se formează adjectivul ἰτρίνεος „care seamănă cu o turtă ἴτριον”, adică „din miere și susan”, atestat într-o epigramă atribuită lui Crinagoras⁴. Era vândută de un patisier specializat în acest tip de dulciuri numit ἰτριωπώλης⁵, potrivit gramaticului Pollux (Poll. 7, 30), nume reconstituit printr-o coniectură și într-o inscripție din Pompeiopolis în Cilicia (CIG 4434), și fabricată de către un ἰτράριος, potrivit altor mărturii epigrafice⁶. Ἰτριον este împrumutat după secolul al VI-lea p. în lat. *itrium* în traduceri de unor tratate medicale⁷.

Prima atestare a numelui turtei apare în secolul al VII-lea a. într-un fragment din iambograful Solon, păstrat de către Athenaios. Acesta citează versurile poetului pentru a

¹ = θυμιάματα la Hp. *ap.* Gal. 19, 104. Cu sensul acesta are atestări încă din miceniană: *tuwea* pl. n. „produse aromatice”. Cf. Lejeune, *R. Et. Gr.* 1959, 140 *sqq.*

² Cf. *LSJ s.u.* θύος II.

³ Pentru accentul cuvântului *u.* Hdn. Gr. 1, 357.

⁴ *V. AP* 6, 232.

⁵ Numit în greacă târzie ἰτρᾶς: (Leont. Cypr. 1728 A) ἐκάθητο εἰς τὸν ἰτρᾶς. Cf. L. Robert, *Mélanges Orlandos*, pp. 242-3.

⁶ Cf. *MAMA* 3, 459, 598 (Corycus); *ITyr* 33B.

⁷ *V. itrium* III, B, 18.

explica sensul turtei γούρος¹, produs de patiserie cu o compoziție necunoscută. Verbul folosit de către Solon pentru a exprima consumarea turtei ἴτριον este τρώγω „a ronțai”, semn că era vorba de un produs culinar crocant; din context reiese că ἴτριον este un tip de πέμμα, turtă de sacrificiu: (Sol. *fr.* 38, 1-3 *ap.* Ath. 645f)

Πίνουσι καὶ τρώγουσιν οἱ μὲν ἴτρια,
οἱ δ' ἄρτον αὐτῶν, οἱ δὲ συμμαμμένους
γούρους φακοῖσι· κείθι δ' οὔτε πεμμάτων
ἄπεστιν οὐδ' ἔν [...]

Următoarea atestare apare în secolul al VI-lea a. într-un fragment din liricul Anacreon, păstrat de către același Athenaios. Servită cu vin, aici turta este numită λεπτόν „fină, subțire”, caracteristică subliniată apoi și de alți autori: (Anacr. *fr.* 28 (373) Page *ap.* Ath. 646d)

ἡρίστησα μὲν ἰτρίου λεπτοῦ μικρὸν ἀποκλάς,
οἴνου δ' ἐξέπιον κάδον.

În secolul al V-lea a. Hippocrates vorbește despre coacerea unei astfel de turte și de servirea ei împreună cu miere: (Hp. *Acut. (Sp.)* 72) ἰτρίον ὀπτῶν, μέλι ἐφθὸν παραχέων. Dintre tragici numai Sofocle îi atestă numele într-un fragment din piesa *Discordia* (Ἔρις), unde un personaj înfometat privește cu jind la niște astfel de ἴτρια: (S. *fr.* 199) ἐγὼ δὲ πεινώσ' αὖ πρὸς ἴτρια βλέπω.

Așa cum se întâmplă cu cele mai multe nume de dulciuri, ἴτρια sunt atestate cu precădere în comedia din secolul V-IV a. În *Acharniinii* lui Aristofan un vestitor îl anunță pe Dikaiopolis că întreg aranjamentul pentru un banchet este gata; sunt puse în ordine scaunele, mesele, pernele, sunt aduse coroane și parfum și sunt servite dulciuri, lângă care nu lipsesc curtezanele; pe lângă plăcintele cu amidon, cele simple și turtele cu susan apar și ἴτρια preparate cu miere și susan (Ar. *Ach.* 1092) ἄμυλοι², πλακοῦντες³, σησαμοῦντες⁴, ἴτρια. Acumularea tuturor acestor tipuri de dulciuri are fără îndoială efect comic, pe lângă conotațiile metaforice implicite în context, datorate prezenței susanului în compoziția unora dintre dulciuri⁵. Într-un fragment din piesa *Nunta lui Herakles* (Ἡρακλῆς γαμῶν) a comedialogului Archippos, contemporan cu Aristofan, se vorbește despre o masă plină cu turte ἴτρια și alte deserturi: (Archipp. 9, 1-2 Kock)

τράπεζα δ' ἰτρίοισιν ἐπιφορήμασιν τ'
ἄλλοις γέμουσα

Autorii de Comedie Nouă din secolul al IV a. par să aibă tipare fixe în care folosesc numele acestei turte. Un fragment din comedialogul Ehippos din piesa *Efebii* (Ἐφεβοί), păstrat de către Athenaios pentru a exemplifica folosirea numelui plăcintei πυραμοῦς⁶, atestă un context similar: (Ephipp. 8, 3-4 Kock *ap.* Ath. 644c)

ἴτρια, τραγήμαθ'⁷ ἦκε, πυραμοῦς, ἄμης⁸
ῶν ἑκατόμβη· πάντα ταῦτ' ἐχναύομεν

¹ V. γούρος II, A, a, 10.

² V. ἄμυλος II, C, 5.

³ V. πλακοῦς II, C, 1.

⁴ V. σησαμοῦς II, A, a, 40.

⁵ V. s.u. ἄμυλος II, C, 5.

⁶ V. πυραμοῦς II, C, 62.

⁷ V. τραγήματα denumesc dulciurile în general.

⁸ V. ἄμης II, C, 3.

De asemenea, un fragment din lucrarea *Despre ghicitori* (Περὶ γρίφων) a lui Clearchos, discipol al lui Aristotel, menționează ἴτριον într-o enumerare de alte produse de patiserie și de ingrediente: (Clearch. 63-5 ap. Ath. 649a)

„ἐπί τε τῶν τραγημάτων ὁμοίως·
ἄμης¹, πλακοῦς², ἔντιλτος³, ἴτριον, ῥόα,
ὠόν, ἐρέβινθος, σησάμη⁴, κοπτή⁵, βότρυσ” [...] ταῦτα μὲν ὁ Κλέαρχος.

Astfel de „locuri comune”, din care ni se păstrează totuși prea puține exemple pentru a le stabili originea, făceau probabil parte din însăși structura comediei și din obișnuința autorilor de a prelua unii de la alții fragmente întregi, cu modificări datorate doar contextului.

O caracteristică importantă a turtei ἴτριον era și fragilitatea ei, exprimată încă de la Anacreon prin adjectivul λεπτός. În secolul al III-lea a.⁶ aceasta devenise proverbială, așa cum rezultă din mimiambul *Profesorul* (Δάσκαλος) al lui Herondas, în care mama unui elev leneș se plânge că acesta stă toată ziua degeaba pe acoperiș, iar țiglele se rup ca niște turte ἴτρια: (Herod. 3, 44)

ἀλλ’ ὁ κέραμος πᾶς ὡσπερ ἴτ<ρ>ια⁷ θλῆται

Gramaticii de mai târziu vor confirma cu toții această caracteristică: în secolul al II-lea p. Moeris definește numele turtei cu același cuvânt folosit de Anacreon, λεπτά, afirmând în același timp că, de obicei, erau numite λάγανα, numele unor plăcinte⁸ (Moer. 199, 33) ἴτρια (ἴστρια Codd.) πλάσματα λεπτά σησάμω πεπλασμένα. „λάγανα” κοινόν; în același secol paremiograful Zenobios amintește fragilitatea lor proverbială: (Zenob. 5, 73) πάντα χναύματα· λέγουσι τὰ ἀποθραύσματα τῶν ἰτρίων καὶ πλακούντων. τὸ γοῦν πᾶν χναύμα σημαίνει οἶον πᾶν πρᾶγμα; în secolul al V-lea p. Hesychios le numește κλάσματα „bucăți rupte” sau καπυρώδη πλάσματα „prăjiturele uscate”: (Hsch. s.u. ἴτρία) δῶρα· κλάσματα. ἢ καπυρώδη πλάσματα. [ἢ τὰ ὑπογᾶστρια] πέμματά τε καὶ τραγήματα; în secolul al IX-lea p. Photios reia parțial definiția dată de către Hesychios: (Phot. Lex. s.u. ἴτρια) καπυρώδη πλάσματα, iar lexiconul Suda în secolul al X-lea p. nu face decât să transcrie definiția: (Suid. s.u. ἴτρια) καπυρώδη πλάσματα; în secolul al XII-lea p. *Etymologicum Magnum*, care are o altă sursă de inspirație, reia explicit legătura dintre numele turtei și adjectivul λεπτός: (E. M. 479, 40) ἴτριον· τὸ καπυρώδες τραῦμα ἢ πλάσμα, ἀπὸ τοῦ ἰέναι ἐπὶ λεπτόν γὰρ ἔλκεται.

În secolul I a. o mențiune izolată pare să indice că numele de ἴτριον ajunsese să fie folosit pentru un sortiment mai larg de dulciuri. Dionis din Halicarnas vorbește despre astfel de turte preparate din semințe de grâu: (D.H. 1, 55) ἴτρια καρποῦ πεπονημένα πυρίνου. Un autor opsartitic de dată incertă confirmă folosirea numelui turtei cu un sens mai larg. Harpokration din Mendes⁹, citat de către Athenaios, discutând despre numele tartei παγκαρπία¹⁰, precizează în tratatul său culinar *Despre plăcinte* (Περὶ πλακούντων) că

¹ V. ἄμης II, C, 3.

² V. πλακοῦς II, C, 1.

³ V. ἔντιλτος II, C, 22.

⁴ V. σησάμη II, A, a, 40.

⁵ V. κοπτή II, C, 36.

⁶ Cf. alte atestări papirologice: POxy. 736, 50 παιδῶν ἰτρίου ἡμιωβέλιον; PCair.Zen. 5, 9 ἴτρια 300.

⁷ Textul pe papir este păstrat fragmentar, conjectura ἴτ<ρ>ια fiind propusă de către Rutherford (u. ed. Herod.).

⁸ V. λάγανον II, C, 42.

⁹ Mendes, azi Achmum-Tanah, oraș din sudul Egiptului.

¹⁰ V. παγκαρπία II, C, 54.

aceasta este denumirea pe care o dau tartei cei din Alexandria, în timp ce el însuși, atunci când o definește, o numește ἴτριον: (Harp. Mend. ap. Ath. 648b) Ἀρποκρατίων δὲ ὁ Μενδήσιος ἐν τῷ περὶ Πλακούντων τὴν παρ' Ἀλεξανδρεῦσι καλουμένην ΠΑΓΚΑΡΠΙΑΝ ... καλεῖ. ἴτρια δ' ἐστὶ ταῦτα συντεθρυμμένα μετὰ μέλιτος ἐψόμενα.

Începând cu secolul I p. numele turtei este atestat și în limbajul medical. Dioscorides îl plasează lângă numele unei turte cu miere, inspirându-se poate din Hippocrates: (*u. supra*) (Dsc. 4, 63) μελιτώμασι καὶ ἰτρίοις. Un text medical din aceeași epocă, numit convențional *Anonymus Londinensis* și inspirat probabil dintr-o culegere de sfaturi medicale intitulate Ἱατρικά, care i-au aparținut medicului Menon din secolul al IV-lea a., atestă numele turtei într-un fragment, însă, unde numeroasele lacune nu permit o analiză mai amplă (Anon. Lond. fr. 2, 3) μὴ καὶ τὸ ἴτριον καὶ τὰ α[.]ε[.]ια [..]ειν συ[.]καλερ [...].

În secolul al II-lea p. medicul Galenos, care consacră un spațiu mai larg acestor produse în Περὶ ἰτρίων (Gal. *De alim. fac.* 6, 492), spune că existau două tipuri de ἴτρια, cele mai bune fiind numite ῥήματα, numele altor dulciuri¹, iar celelalte λάγανα, fără însă să precizeze diferența dintre ele: (*ibid.*)² διττὸν δὲ τῶν ἰτρίων τὸ εἶδος, ἄμεινον μὲν, ὃ καλοῦσι ῥήματα, φαυλότερον δὲ τὰ λάγανα. De remarcat că tot λάγανα erau numite și de către gramaticul Moeris (*u. supra*) de asemenea în secolul al II-lea p. Același Galenos în tratatul său *De rebus boni malique suci* face o constatare lingvistică foarte importantă: numele de plăcinte din vremea sa λάγανα și ῥήματα erau denumite de către „cei vechi” ἴτρια: (Gal. *De rebus* 6, 768) ὀνομάζειν δέ μοι δοκοῦσιν ταῦτα τὰ νῦν ὑφ' ἡμῶν καλούμενα λάγανά τε καὶ ῥήματα κοινῇ προσηγορίᾳ τῇ τῶν ἰτρίων οἱ παλαιοί. În sfârșit, Oribasiu, citând în tratatul său *Collectiones medicae* un fragment din medicul Dieuches din secolul al III-lea a., spune că ἴτριον era un alt nume al lui πόπανον, nume generic al turtelor de sacrificiu: (Dieuch. ap. Orib. *Col. med.* 4, 7, 33) τὸ δὲ πόπανον, ὃ τινες ἴτριον καλοῦσιν.

Având la îndemână aproape toate sursele de mai sus, și, cu siguranță, altele în plus, inaccesibile astăzi, Athenaios definește, la începutul secolului al III-lea p., ἴτριον drept o turtiță de sacrificiu subțire, cu susan și miere: (Ath. 646d) πεμμάτιον λεπτὸν διὰ σησάμου καὶ μέλιτος γινόμενον. Afirmă, de asemenea, că aceste turte puteau fi consumate singure la desert sau serveau ca un fel de blat sau foaie de plăcintă pentru prepararea altor turte, precum cea numită de romani *libum*³: (Ath. 125f) ἐξῆς ἐπεισηνέχθη πλακοῦς ἐκ γάλακτος ἰτρίων τε καὶ μέλιτος, ὃν Ῥωμαῖοι λίβον καλοῦσιν.

Precizarea lui Athenaios ἐκ γάλακτος „cu lapte” anunță un sortiment târziu al acestei turte. Într-un comentariu la Gorgias al lui Platon, scris de către filosoful din secolul al VI-lea p. Olympidoros, apare atestat și numele ἰτρόγαλα, cu siguranță o varietate a lui ἴτριον: (Olymp. in *Grg.* 32, 2) καὶ εἰ εἴποι τυχὸν ὅτι „ἰτρόγαλα θέλω φαγεῖν”, λέγει ὁ ἱατρός, κἂν βλάβη αὐτὸν, ὅτι „ναὶ δέσποτα φάγε”, μάλιστα εἰ καὶ μέλλοι μετ' αὐτοῦ ἐσθίειν. Același sortiment este atestat și de două lexicoane târzii, al lui Suda (sec. X) și cel intitulat al lui Pseudo-Zonaras (sec. XIII), fără însă nici o explicație în dreptul cuvântului (Suid. și *Ps. Zonar. s.u.* ἰτρόγαλα).

28. ὁ κἀνδυλος / κανδύλος / κἀνδαυλος / κἀνδυτος „?”

Κἀνδυλος, cu accent schimbat κανδύλος și cu varianta mai des atestată κἀνδαυλος, este o turtă de sacrificiu de tip πέμμα sau un tip de plăcintă (πλακοῦς). Forma κἀνδυτος nu este atestată decât de către Photios, care-l citează pe Aristofan. Nu este exclus ca lexicograful să fi transcris greșit unul dintre primii doi termeni. Aceleași cuvinte desemnează însă, în mai

¹ *V. ῥήμα* II, C, 63.

² *Cf.* și Gal. *ibid.* 6, 687; *De rebus* 6, 768; in *Hipp.* 15, 90.

³ *V. libum* III, A, 1.

multe contexte, un tip de mâncare sau de sos lidian foarte elaborat și apreciat în antichitate¹. Acesta era și sensul principal al cuvântului, cel de turtă fiind probabil derivat de la cel al mâncării. În urma analizării contextelor se pare că există o specializare a formei *κάνδυλος* cu sensul mâncării lidiene și a celei *κάνδυλος* cu sensul turtei. Etimologia cuvântului este necunoscută. Este poate un împrumut lidian. Ar putea fi de asemenea pus în legătură, cel puțin prin etimologie populară, cu numele propriu *Κανδαύλης*, supranume meonian al lui *Hermes*² sau nume al unui rege lidian³.

Sensul clar de turtă al lui *κάνδυλος* rezultă dintr-o glosă a lui Hesychios și o scolie la piesa *Pacea* a lui Aristofan. Lexicograful o numește turtă de sacrificiu, *πέμμα*, cu precizarea „bună de mâncat” – deci nu avea doar o folosire sacră – adăugând că era preparată din carne de iepure, lapte, brânză și miere: (Hsch. s.u. *κάνδυλος*⁴): διὰ λαγῶων καὶ γάλακτος καὶ τυροῦ καὶ μέλιτος πέμμα ἐδώδιμον. Scolia la textul lui Aristofan, citându-l pe Demetrios din școala lui Zenodotos, o numește în schimb un tip de plăcintă, *πλακοῦς*: (*Sch. in Ar. Pax* 123) καὶ κόνδυλον. Δημήτριος ὁ ζηνοδότειος μεταγράφει „κάνδυλον”. εἶδος δέ ἐστι πλακοῦντος. Textul la care trimite această scolie comportă un joc de cuvinte din care se poate deduce că este vorba de un produs de patiserie. Astfel, Trigeu le promite fiicelor sale că, dacă se va întoarce cu bine din călătoria sa în cer, călare pe un scarabeu, în încercarea de a afla de la Zeus care sunt cauzele pentru care Grecia are atât de suferit, acestea vor avea ce să mănânce: (*Ar. Pax* 122-3)

Ἦν δ' ἐγὼ εἶπράξας ἔλθω πάλιν, ἔξετ' ἐν ὄρα
κολλύραν μεγάλην καὶ κόνδυλον ὄψον ἐπ' αὐτῇ.

Jocul de cuvinte constă în folosirea lui *κόνδυλος* „umflătură”, „pumn” în loc de *κάνδυλος*, numele turtei. Este de presupus că aici *κόνδυλος* trimite în subtext la un produs de patiserie și pentru că alături este folosit numele de *κολλύρα*, o pâine rotundă nedospită preparată din făină de orz.

În cele mai multe contexte însă nu se poate ști dacă *κάνδυλος* denumește turta sau mâncarea lidiană. De exemplu Euangelos, comedioograful din secolul al IV-lea a., atestă cuvântul într-o succesiune de produse culinare într-un fragment din comedia *Mireasa fără vâl* (*Ἀνακαλυπτομένη*), alături de numele unui fel de omletă (*θρίον*), al brânzei (*τυρός*), al plăcintei *ἔγχυτος*⁵, al celei numite *ἀμύλιον*⁶ și al ouălor (*ῥά*): (*Euang. fr.* 1, 8-9 *ap. Ath.* 644d)

(A.) ὡς ἀλαζῶν ὁ κατάρατος. (B.) θρία, τυρόν, ἐγχύτους.
(A.) παῖ Δρόμων. (B.) *κάνδυλον*, ῥά τ', ἀμύλιον ...

Dintr-un asemenea context nu putem ști cu certitudine ce anume însemna *κόνδυλος*⁷. În schimb, în comedia *Falsul Herakles* (*Ψευδηρακλῆς*) a lui Menandru, este mai probabil să fie vorba de numele turtei, din moment ce contextul atestă mai multe produse de patiserie (*ἔγχυτος*, *πλακοῦς*) pe care trebuia să știe să le facă un bucătar: (*Men. fr.* 409 *Kassel-Austin ap. Ath.* 644c-d⁸)

¹ Cf. Nicostr. *Com.* 17; *Alex.* 172, 1; *Philem.* 60; *PGiss.* 93, 12 (sec. II p.).

² Cf. *Hippon. fr.* 1.

³ Cf. *Hdt.* 1, 7.

⁴ În ediția Latte cuvântul este din punct de vedere al accentului paroxiton.

⁵ *V. ἔγχυτος* II, C, 17.

⁶ *V. ἄμυλος* II, C, 5.

⁷ Un exemplu asemănător de unde nu se poate deduce sensul exact al cuvântului apare la iambograful din secolul al III-lea a. Cercidas (*Cerc.* 18, col. 2, 15).

⁸ Același fragment este citat de către Athenaios într-un context mai larg în *Ath.* 172b.

οὐκ ἔστι κανδύλους [...]
ὁ μάγειρος γὰρ ἐγχύτους ποιεῖ,
πλακοῦντας ὀπτᾶ, [...].

Mai târziu, în secolele I-II p., Plutarh asociază pe *κάνδυλος* în *Quaestiones Conuiuales* cu numele turtei de sacrificiu πέμμα, așa cum o va glosa și lexiconul lui Hesychios: (Plu. *M.* 644b) οὐ γὰρ ἦν οἶμαι πέμματα καὶ κανδύλους [...]. Athenaios citează cuvântul alături de alte nume de dulciuri, subliniind ideea că, în epele homerice, nu erau servite astfel de mâncăruri destinate în general regilor, pentru că nu ajutau cu nimic nici sufletul, nici corpul: (Ath. 9a) καὶ οὐ θρῖα¹ καὶ *κάνδυλον* καὶ ἄμητας² μελίπηκτά³ τε τοῖς βασιλεῦσιν ἐξάιρετα παρατίθησιν "Ὀμηρος, ἀλλ' ἀφ' ὧν εἶ ἔξειν ἔμελλον τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν.⁴

Forma *κάνδυτος* este atestată numai de lexiconul lui Photios, care pretinde că-l citează pe Aristofan (Ar. *fr.* 791). Photios nu o numește explicit turtă, ci „preparat culinar”, adăugând însă compoziția, – lapte, grăsimi, miere: (Phot. *Lex. s.u.* *κάνδυτος*) σκευασία ὀψοποιική· μετὰ γάλακτος καὶ στέατος καὶ μέλιτος. Aceste ingrediente, în parte aceleași cu cele date de către Hesychios, ne fac însă să credem că este vorba de aceeași turtă. Tot Photios adaugă în continuare că există și altă rețetă în compoziția căreia intrau carnea (probabil cea de iepure), pâinea și brânza: (*ibid.*) ἐνιοὶ δὲ διὰ κρέως καὶ ἄρτου καὶ τυροῦ· οὕτως Ἀριστοφάνης. Credem că, în cadrul aceleiași definiții, Photios grupează de fapt ambele sensuri ale lui *κάνδυλος* (*κάνδυτος*), prima descriere fiind cea a turtei, cea de-a doua, a mâncării lidiene.

29. ἡ κρόκη „Piatra de râu”

Κρόκη este o turtă de sacrificiu (πέμμα). Acest sens al cuvântului este o folosire figurată pentru substantivul omonim κρόκη „piatră rotundă șlefuită de apă”⁵, cuvânt pus în legătură cu scr. *sárkarā* cu același sens, care nu trebuie însă confundat cu κρόκη „pânză” (< κρέκω „a țese”). Folosirea figurată are la bază probabil forma produsului, asemănătoare cu piatra cu colțurile rotunjite. Singura atestare a numelui turtei apare în lexiconul lui Hesychios, cu mențiunea simplă „tip de turtă sacrificială”: (Hsch. *s.u.* κρόκη) πέμματος εἶδος. Nu știm nimic despre autorul de la care împrumută lexicograful acest sens al cuvântului sau despre rolul turtei în ceremonialul sacru.

30. τὰ λαίγματα „Semințele”

Λαίγματα sunt numele unor turte sacrificiale (πέμματα). Cuvântul nu are o explicație etimologică satisfăcătoare⁶. Singura atestare apare în lexiconul lui Hesychios: (Hsch. *s.u.* λαίγματα) πέμματα, οἱ δὲ σπέρματα, ἱερὰ ἀπάργματα. Potrivit glosei unii înțelegeau prin cuvânt „semințe” sau „primele roade ale câmpului oferite în sacrificiu”. Este posibil ca aceste turte să fi fost preparate tocmai din aceste roade și să fi fost oferite unor divinități asociate cu rodnicia pământului, probabil Demeter⁷. Nu este exclus ca forma λαίγματα să fie o transcriere greșită a lui Hesychios. Editorul lui, Latte, se întreabă dacă n-ar trebui citit în acest loc *λάγανα*, numele altor plăcinte bine atestate⁸. O altă variantă a cuvântului, *λάγματα*,

¹ Θρῖον este un tip de omletă făcută din lapte, ouă, grăsimi, făină, miere și brânză păstrată în foi de palmier.

² *V.* ἄμης II, C, 3.

³ *V.* μελίπηκτον II, A, a, 32.

⁴ Fragmentul este preluat parțial de lexiconul Suda *s.u.* θρῖα și "Ὀμηρον.

⁵ *Cf.* Arist. *Mech.* 852^b 29; Lyc. *Alex.* 107.

⁶ *Cf.* P. Chantraine în *DELG s.u.*

⁷ *V.* ἀχαίνη II, A, c, 2.

⁸ *V.* λάγανον II, C, 42.

apare în lexiconul lui Photios, unde este preluată o parte din definiția lui Hesychios: (Phot. *Lex. s.u.* λάγματα) ἱερά ἀπάργματα. Dacă însă forma din Hesychios este corectă, în mod evident este un plural neutru, singularul fiind atestat într-o notă a gramaticului Theognostos din secolul al IX-lea p. în *Canones siue De orthographia*, unde este echivalată scurt cu sensul de „sacrificiu”: (Theognost. *Can.* 27A)¹ λάγμα· τὸ ἱερόν.² O posibilă legătură ar putea fi făcută și cu forma λαῖμα, definită asemănător de către lexiconul Suda: (Suid. *s.u.* λαῖμα) τὸ ἱερόν θῦμα sau, într-o variantă mai lungă și mai confuză,; (*id. s.u.* λαῖμα) τὸ αἷμα. παραπεποιήται δὲ παρὰ τὸ λαμόν. οἱ δὲ λαῖμα, τουτέστιν ὄρμημα. ἔτι μέντοι τῶν περὶ τὴν Ἀσίαν τινὲς ἐπὶ τῶν ἀναιδῶν καὶ ἐκτόλμων οὕτω λέγουσιν. Ἀριστοφάνης Ὀρνισι· Această ultimă glosă s-ar fi putut naște dintr-o greșeală în textul *Păsărilor* lui Aristofan (*Au.* 1562-4), unde forma λαῖμα ar putea fi corectată în λαίμων. Oricum ar fi, toate acestea sunt cuvinte cu grafii incerte, pe baza cărora nu se pot emite concluzii sigure.

31. λειτῖνος „?”

Λειτῖνος este o turtă de sacrificiu de tip πέμμα. Cuvântul este un hapax, singura sursă fiind lexiconul lui Hesychios, care îl glosează simplu: (Hsch. *s.u.* λειτῖνος) πέμματος εἶδος. Numele turtei poate fi apropiat din punct de vedere etimologic de substantivul λήτωρ, cu genitivul λήτορος, atestat într-o inscripție arcadiană din Lusoii (*IG V 2*, 405), fie ca apelativ – „preot”, fie ca antroponim. Același cuvânt este atestat cu grafia λείτωρ în inscripții attice (*IG II²*, 4817, 22) sau în compusul ὀμολείτωρ (*IG II²*, 1369, 38), așa cum apare și în numele turtei, scriere datorată poate unei influențe beoțiene³. Tot grafia cu εἰ apare în tesaliană în denominativul frecvent λειτορεύω (= ἱερεύω) „a îndeplini serviciul de λείτωρ”⁴. În aceeași serie mai poate fi adusă în discuție o glosă al lui Hesychios: λείτορες· ἱέρεια. Toți acești termeni provin de la un radical λη- greu de explicat⁵. Se poate presupune că și numele produsului culinar este un derivat de la același radical, confirmându-se sensul de turtă de sacrificiu.

32. τὸ μελίπηκτον / τὸ μελίπακτον „Turta plină cu miere”

Μελίπηκτον, cu varianta dorică μελίπακτον, este o turtă sacrificială preparată cu miere și susan. Numele ei este un compus din substantivul μέλι „miere”, vechi cuvânt I. E.⁶, și o formă a verbului πήγνυμι „a fixa, a coagula”, provenit din radicalul *pak-/g-, care în latină l-a dat pe *pango* „a înfige”. În neogreacă numele turtei se păstrează cu același sens: το μελίπηκτο „prăjitură din susan și miere”.

Forma dorică este atestată către sfârșitul secolului al V-lea a. la poetul liric Philoxenos din Citera în poemul culinar *Banchetul* (Δεῖπνον): (Philox. 3, 16-7) καὶ μελίπακτα τετυγμέν' / ἄφθονα σασαμόφωκτα. Din fragment reiese că, înainte de a fi coapte și unse cu miere, turtele sunt presărate cu susan (σασαμόφωκτα). Același tip de preparare apare la romani în cazul plăcintei *globus* / *globu(o)lus*⁷.

Forma μελίπηκτον este atestată mai târziu în comedia secolului al IV-lea a. Comediograful Antiphanes îi citează numele într-un fragment din piesa *Deukalion*

¹ Cf. Ps. Zonar. 1288, 3.

² O posibilă atestare a formei de singular cu o definiție diferită și la Hsch. *s.u.* λάγμα· περικεφαλαίας κόσμος.

³ Cf. P. Chantraine în *DELG s.u.* λήτωρ.

⁴ Cf. *SEG* 8, 714 (Theba, Egipt, sec. II a.); *IG* 9², 397, 1 și 1228, 3; *Arch. Pap.* 9, 215 (probabil din Egipt). V. de asemenea O. Masson, *Revue de Philologie*, Paris, 1963, p. 217.

⁵ Cf. M. Lejeune, *R. Et. Gr.* 1941, p. 183, n. 51; E. Benveniste, *Institutions indo-européennes* 2, 92.

⁶ Cf. hit. *milit* = *melit* - n. luv. *malit*, got. *miliþ*, alb. *mjalte*, irl. *mil*, lat. *mel*.

⁷ V. *globus* III, B, 17.

(Δευκαλίων) alături de altă turtă cu susan, confirmând așadar prepararea ei cu acest ingredient „fixat” (cf. etimologia < πήγνυμι) în mierea de pe suprafața produsului: (Antiph. fr. 78, 1 Kock ap. Ath. 646e) σησαμίδας ἢ μελίπηκτα ἢ τοιοῦτό τι. Dintr-un alt pasaj dialogat al aceleiași piese reiese că un personaj ar prefera să o mănânce împreună cu un ou crud, semn poate că era prea dulce: (id. fr. 140, 4-5 Kock)

A. μελίπηκτα δ' εἴ σοι προσφέροι; B. τρώγοιμι καὶ
ὦν δὲ καταπίνοιμ' ἄν. A. ἄλλου δεῖ τινος;

Tot în secolul al IV-lea a. istoricul Hermias spunea că legea căsătoriei la Naucratis interzicea să oferi la nuntă ouă și turte μελίπηκτα, un indiciu probabil că acesta era de fapt obiceiul grecesc, deosebit de cel egiptean: (Herm. Hist. 2, 80 ap. Ath 150a) εἰάν δέ τις Ναυκρατιτῶν γάμους ἐστιᾶ, ὡς ἐν τῷ γαμικῷ νόμῳ γέγραπται, ἀπείρηται ὡὰ καὶ μελίπηκτα δίδοσθαι.

La Menandru, în comedia *Falsul Herakles* (Ψευδηρακλῆς), un personaj parfumat și încoronat cu lauri mănâncă la desert (τραγηματίζεται)¹ turte μελίπηκτα împreună cu sturzi (κίχλη). Asocierea dintre un produs de patiserie și carnea sturzilor pare un loc comun în comedie², așa cum reiese și în cazul tipului de plăcintă ἄμυλος³: (Men. fr. 451, 14-6)

ἔπειθ' ὁ δειπνῶν μὲν τραγηματίζεται,
μυρισάμενος δὲ καὶ στεφανωσάμενος πάλιν
<σύμμεικτα> δειπνεῖ τὰ μελίπηκτα ταῖς κίχλαις.

După Comedia Nouă numele turtei μελίπηκτον este asociat explicit cu numele generic al turtei sacrificiale, πέμμα, semn că nu mai era de ajuns numele ei pentru a-i defini realitatea: în sec. I p. Philon Iudeul folosește în lucrarea sa *Despre visele trimise de divinitate* (Περὶ τοῦ θεοπέμπτους εἶναι τοὺς ὀνείρους) această sintagmă: (Ph. Som. 2, 48, 2) μελιπήκτων πεμμάτων, iar mai târziu Clemens din Alexandria: (Clem. Al. Paed. 2, 1, 4, 1, 2) πέμματα καὶ μελίπηκτα. Aceeași asociere și într-o scrisoare a lui Alkiphron, unde σκώληξ, numele unei turte în formă de vierme⁴, este numită πεμμάτιον „turțiță” și variantă a lui μελίπηκτον (Alciph. 4, 13, 10). Plutarh menționează un caz în care această turtă putea fi alcătuită chiar sub forma unui oraș, desigur o miniatură ce dovedea arta culinară a epocii: (Plu. M. 200d) μελίπηκτον εἰς σχῆμα τῆς πόλεως διαπλάσας. Gramaticul Pollux o compară cu turta ἴτριον⁵ (Poll. 6, 78), tot un tip de πέμμα.

În lexiconul lui Hesychios numele turtei apare în două glose diferite. Într-una, un nume obscur, ἐμπαστήρια, este echivalat drept μελίπεκτα. Despre ἐμπαστήρια nu se știe nimic, fiind un hapax. Am putea presupune că este numele la plural al unei alte prăjituri: *ἐμπαστήριον. Nu este exclus însă să fie o grafie greșită pentru un termen ce ne rămâne necunoscut. În cea de-a doua glosă, numele plăcintei κοπτή⁶ la plural este echivalat tot cu μηλίπεκτα, asociere datorată probabil prezenței susanului în ambele rețete. În lexiconul lui Suda μηλίπηκτον este glosat simplu „tip de plăcintă”: (Suid. s.u.) εἶδος πλακοῦντος. În secolul al XIII-lea p. *Pseudo-Zonaras* echivalează cu ajutorul lui μελίπηκτον numele turtei ἄγκουρος, scriere eronată pentru ἄγγουρος⁷ (Ps. Zonar. s.u.). În aceeași perioadă gramaticul

¹ Cf. un alt pasaj de comedie unde turta μελίπηκτον este atestată alături de alte deserturi: CAF fr. 141, 1-2 εἰς μελίπηκτα / καὶ τραγήματ' ἐξώκειλεν.

² Cf. Pl. Com. fr. 174, 7-10; Ar. Pax 1192-96.

³ V. ἄμυλος II, C, 5.

⁴ V. σκώληξ II, A, a, 42.

⁵ V. ἴτριον II, A, a, 27.

⁶ V. κοπτή II, C, 36.

⁷ V. ἄγγουρος II, A, a, 10.

Thomas Magister vorbește în *Ecloga nominum et uerborum Atticorum* despre turta μελίπηκτον în comparație cu plăcinta numită μελιτούττα, subliniind că cea dintâi era preparată din făină de orz (ἄλφιτον) și miere: (Thom Mag. *Ecl.* 229, 9) μελίπηκτον καὶ πόπανον, οὐ μελίτωμα. μελίπηκτα δὲ ἐστὶν ἄλφιτα ἀναδευμένα μέλιτι, ὃ μελιτούτταν φασιν· ἀλλὰ σὺ τὸ μελίπηκτα ἀφείς τοῖς ποιηταῖς μελιτούτταν λέγε. τινὲς δὲ μελιτούττά φασιν οὐ τὸ ἐξ ἀλεύρου καὶ μέλιτος. Mărturiile gramaticilor și lexicografilor începând cu secolul al II-lea p. dovedesc că μηλίπεκτον devenise un nume generic pentru dulciurile cu miere, cu ajutorul căruia erau definite alte sortimente particulare.

Exista și o expresie, μελίπηκτα κύνες, „turte cu miere pentru câini”, referitoare la cei ce se bucură de cele mai bune lucruri fără să le merite, așa cum reiese dintr-o *Appendix Prouerbiorum* de dată incertă: (*Prou.* 3, 85) μελίπηκτον· εἶδος πλακοῦντος· καὶ παροιμία, „μελίπηκτα κύνες” ἐπὶ τῶν παρ’ ἀξίαν τὰ κάλλιστα ἀπολαούντων.

33. ὁ μνοῦς „Puful”

Μνοῦς, cu forma necontrasă μνόος, denumește propriu-zis în greacă „puful” foarte fin al penelor păsărilor tinere sau al lânii¹. În același timp este numele unei turte, cel mai probabil de cult. Sensul culinar este mai degrabă cel secundar, trimițând la o caracteristică a acesteia, poate foarte „pufoasă” sau cu o crustă foarte fină care amintea de „puful” unei păsări. Cuvântul ar putea avea legătură cu χνόος, χνοῦς, care denumește orice tip de eflorescență, de la „spuma”² mării la „puful” unei plante³ sau al bărbii⁴, care începe să crească, și de asemenea asemenea cu μνίον „spumă”⁵, fiind poate rezultatul unei încrucișări între acești termeni⁶.

Există două atestări sigure pentru numele acestei turte. Cea dintâi provine dintr-un fragment din comediograful de secolul al IV-lea a. Ephippos din piesa *Cel din Kydonia* (Κύδων), astăzi Chania în nordul Cretei, oraș vestit în antichitate pentru ospitalitatea lui. Scena prezintă mâncărurile servite după un banchet, unde, pe lângă aceste turte μνοῦς, sunt aduse boabe de rodie, boabe de năut și bob, terci de arpacaș, brânză, miere, turte cu susan⁷ și alte bunătăți printre care și „creier de Zeus”⁸: (Ephipp. *fr.* 13, 1-7 Kock *ap.* Ath.)

καὶ μετὰ δέλπνον κόκκος [...]
 ἐρέβινθος [...] κύαμος
 χόνδρος, τυρός, μέλι, σησαμίδες,
 βράχος, βρυγμός, μνοῦς, πυραμίδες⁹,
 μήλον, κάρνον, γάλα, κανναβίδες,
 κόγχει, χυλός, Διὸς ἐγκέφαλος.

A doua atestare este una epigrafică din orașul Mylasa în Caria într-o inscripție de dată incertă. Din text se poate deduce că este vorba de o turtă de cult oferită în dar împreună cu măruntaiele unei victime. Păstrarea fragmentară a textului nu permite identificarea zeității cu care este asociată această turtă: (*IMylasa* 302, 10-2)

[λήψεται δὲ ἀφ’ ἐκάστου]

¹ Cf. Ar. *Fr.* 258; Hp. *Mul.* 1, 61; AP 5, 121 (Phld.)

² Cf. *Od.* 6, 226.

³ Cf. Thphr. *HP* 2, 8, 4; D.S. 2, 59

⁴ Cf. Ar. *Nub.* 978; Call. *Ap.* 37; Luc. *Am.* 10, 7.

⁵ Cf. Lyc. *Alex.* 398; Str. 16, 4, 7; Ael. *NA* 13, 3.

⁶ Pentru această explicație pledează și o glosă a lui Hesychios: (Hsch. *s.u.* μνοῦς) ἔριον ἀπαλώτατον, καὶ ἡ πρώτη τῶν ἀμνῶν καὶ πῶλων ἐξάνθησις· καὶ τὸ λεπτότατον πτερόν, κυρίως δὲ τῶν χηνῶν.

⁷ V. σησαμῖς II, A, a, 40.

⁸ Un fel de desert sub forma unei budinci din lapte și amidon. Cf. Ath. 514e.

⁹ Cf. πυραμοῦς II, C, 62.

[τῶ]ν θυομένων ἐν ταῖς συνόδ[οις-]
καὶ μνοῦν καὶ τῶν σπλάγγ[νων - μέρος -]

Nici un lexicograf nu-l înregistrează pe μνοῦς cu sensul de turtă, semn poate al unei folosiri regionale a acestui sens, restrânsă la Asia Mică.

34. ὁ ναστός / ναστίσκος „Turta presată”

Ναστός (*sc.* πλακοῦς, πέμμα sau ἄρτος)¹ desemnează o turtă sau o pâine de mari dimensiuni preparată în mod diferit de-a lungul timpului. Numele ei este la origine un adjectiv verbal substantivizat, ναστός „compact, solid”, fiind un denominativ de la verbul νάσσω „a presa”, trimițând la una din caracteristicile acestui produs de patiserie. Autorii oscilează în a o numi „pâine” sau „turtă”, fiind fie un produs intermediar, fie un singur nume pentru două realități diferite, dar concordă când e vorba de rolul ei sacrificial.

De la ναστός se formează și derivatul diminutival ναστίσκος, atestat de o singură sursă², și compuziile ναστοφάγος „mâncător de ναστοί”³ și verbul ναστοφαγεῖν „a mânca turte ναστοί”⁴. O dovadă a importanței acestei turte în societatea greacă este și existența unui nume specializat pentru „vânzătorul de turte ναστοί”, ὁ ναστοκόπος, propriu-zis „cel care taie turta ναστός” (ναστός + vb. κόπτω), fiind vorba de un produs culinar de mari dimensiuni, formă atestată la Platon Comicul (Pl. Com. *fr.* 246, 1 Kock), potrivit lui Pollux (Poll. 6, 75).

Cele mai vechi și mai numeroase atestări datează din secolul al V-lea a. în cadrul Comediei Vechi. Predecesori și contemporani ai lui Aristofan folosesc numele turtei în descrierea unor banchete sau unor ceremonii sacrificiale. Comediograful Pherecrates, în piesa *Minerii* (Μεταλλῆς), vorbește despre niște „bucăți de turtă ναστός”, semn că este vorba de o turtă de mari dimensiuni: (Pherecr. *fr.* 137 Kassel-Austin *ap.* Ath. 269d ὦν εἷς ἐστὶν ὁ Ἀπτικώτατος Φερεκράτης, ὃς ἐν μὲν τοῖς Μεταλλεῦσί φησιν·)

[...]ποταμοὶ μὲν ἀθάρης καὶ μέλανος ζωμοῦ πλέω
διὰ τῶν στενωπῶν τοιθολυγοῦντες ἔρρεον
αὐταῖσι μυστίλαισι καὶ ναστῶν τρύφη [...]

Același autor folosește în piesa *Persiei* (Πέρσαι) forma de diminutiv pentru a desemna niște turte umplute cu brânză: (Pherecr. *fr.* 130, 6-8 Kassel-Austin *ap.* Ath. 269d κὰν τοῖς Πέρσαις δέ φησιν·)

[...]ὁ Ζεὺς δ' ὕνω οἶνω καπνία κατὰ τοῦ κεράμου βαλανεύσει,
ἀπὸ τῶν δὲ τεγῶν ὀχετοὶ βοτρυῶν μετὰ ναστίσκων πολυτύρων
ὀχετεύονται θερμῶ σὺν ἔτνει καὶ λειριοπολφανεμώναις.

Într-un alt vers de comedie din culegerea *Comica Adespota*, poate tot din secolul al V-lea a., numele turtei apare asociat tot cu bucăți de brânză și alte două tipuri de dulciuri,

¹ Cf. F. Perpillou-Thomas, *Fêtes d'Égypte ptolémaïque et romaine, d'après la documentation papyrologique grecque*, Universitas Catholica Lovaniensis, Lovani, 1993, p. 199; F. Casadesús, *Cien años de investigación semántica: de Michel Bréal a la actualidad. Actas del Congreso Internacional de Semántica*, II. Ed. M. Martínez Hernández y otros, Madrid, Ediciones Clásicas, 2000, p. 1065; M^a.J. García Soler, *El arte de comer en la antigua Grecia*, Madrid, 2001, pp. 93-4, 387.

² Cf. Pherecr. 130, 7 *ap.* Ath. 269d.

³ Cf. Poll. 6, 75.

⁴ Cf. În cadrul unui oracol în Paus. 8, 42, 6 (o lecțiune variată ἀναστο-); Poll. 6, 75; Hsch. *s.u.*

probabil în cadrul unui ritual adus zeiței Artemis, așa cum ar putea indica prezența în context a turtei ἀμφιφῶν: (*Com. Ades.* 585) ναστούς, τροφαλίδας, ἀμφιφῶντας¹, ἰτρία².

Tot în secolul al V-lea a. comediograful Metagenes vorbește în comedia *Locuitorii din Thourioi în urmărirea perșilor* (Θουριοπέρσαι) despre un banchet imaginar în care, printre mai multe sortimente de pește, sunt servite fripturi, cârnați, turte ταγηνίαι³, iar un comesean este prezentat împungând partea umflată a turtelor ναστοί, semn că aveau o formă conică, așa cum vor confirma lexicograful de mai târziu: (*Metag. fr.* 6, 1-4 Kassel-Austin *ap.* Ath. 269d ἀλλ' ὁ γε Μεταγένης τάδε φησίν·)

ὁ μὲν [ποταμὸς ὁ Κρᾶθις] ἡμῖν καταφέρει
μάζας μεγίστας αὐτομάτος μεμαγμένας,
ὁ δ' ἕτερος ὠθεῖ κῦμα ναστῶν καὶ κρῶν
ἐφθῶν τε βατίσων εἰλυομένων αὐτόσε·

Din alte pasaje de comedie reiese clar că este vorba de un produs de patiserie cu rol sacrificial. Astfel, în comedia *Ploutos* (Πλούτος) a lui Aristofan ναστός apare ca o turtă adusă jertfă zeului Hermes. Acesta se plânge că, de când Ploutos a devenit preferatul oamenilor, el nu mai capătă de la oameni atenția și darurile de altădată. Sclavul Carion îi promite să-i aducă o turtă ναστός bine coaptă – verbul folosit, πέπτειν, indicând o coacere în cuptor a acesteia: (*Ar. Pl.* 1141-2)

Ἐφ' ὧτε μετέχειν καὐτός, ὦ τοιχωρύχε·
ἦκεν γὰρ ἄν σοι ναστός εἶ πεπεμμένος.

Hermes îi răspunde apoi că va mânca și el din aceeași turtă, semn că era împărțită în mod normal în bucăți înainte de a fi servită: (*ibid.* 1143) ἔπειτα τοῦτόν γ' αὐτὸς ἂν κατήσθιες. Scolia la text explică că este vorba fie de un tip de „pâine”, fie de o „plăcintă” cu ulei servită fierbinte. Turta era goală pe dinăuntru pentru a putea fi umplută cu diverse ingrediente, iar unii o numeau ὀλόβολος, nume misterios fără nici o explicație: (*Sch. in Ar. Pl.* 1142) ναστός εἶ πεπεμμένος· πλακοῦς ἢ θερμὸς ἄρτος μετὰ ἐλαίου. ἄρτος καλῶς κατασκευασμένος. ἄρτος καλῶς ἐζυμωμένος. δύο εἰσὶ ναστός καὶ κῶλος. καὶ ναστός μὲν λέγεται, ὅντινα καλοῦσιν οἱ κοῖνοι ὀλόβολον· κῶλος δὲ ὁ ἔχων ἔσω κοιλότητα.

Tot dintr-un pasaj aristofanesc din comedia *Păsările* (Ὀρνιθες), în care Peisetairos vorbește despre ce daruri trebuie date fiecărui zeu, reiese că turta ναστός era acoperită cu miere și adusă ca ofrandă de sacrificiu lui Herakles. Este în același timp foarte posibil să fie vorba de o ironie a autorului, știindu-se că turta era foarte mare, iar lăcomia lui Herakles pe măsură: (*Ar. Au.* 567)

ἦν δ' Ἑρακλέει θύησι, λάρω ναστούς θύειν μελιτοῦντας·

Conform scoliei la acest vers, era o plăcintă de mari dimensiuni și unsă cu miere. Potrivit lui Asclepiades, poate istoricul din secolul I a., citat de scolie, era un produs de patiserie ieftin: (*Sch. in Ar. Au.* 567) ναστός δὲ, μέγας πλακουντώδης ἄρτος. ὁ δὲ Ἀσκληπιάδης φησὶν εὐτελεῖ πλακοῦντα. μελιτούττας δὲ, μέλιτι δεδευμένας. τὸ δὲ πλήρες, ναστούς καὶ μελιτούττας.

Numele turtei continuă să fie atestat în cadrul Comediei Noi din secolul al IV-lea a. Athenaios citează un fragment din piesa *Patul* (Κλίνη) a comicului Nicostratos, din care

¹ V. ἀμφιφῶν II, A, a, 3.

² V. ἰτρίον II, A, a, 27.

³ V. ταγηνίας / ὁ τηγανίτης II, A, a, 47.

rezultă că *ναστός* era de mari dimensiuni și de culoare albă; răspândea un miros îmbietor, după ce era acoperită cu miere, și era servită caldă: (Nicostr. Com. *fr.* 13 Kassel-Austin *ap.* Ath. 111c-d Νικόστρατος δ' ἐν Κλίην)

ναστός τὸ μέγεθος τηλικούντος, δέσποτα,
λευκός· τὸ πάχος γὰρ ὑπερέκλυτε τοῦ κανοῦ.
ὄσμη δέ, τουπίβλημ' ἐπεὶ περιηρέθη,
ἄνω βάδιζε καὶ μέλιτι μεμιγμένη
ἀτμίς τις εἰς τὰς ῥίνας· ἔτι γὰρ θερμὸς ἦν.

Tot Athenaios, înaintea exemplului din Nicostratos, citează doi autori necunoscuți, Polemarchos și Artemidoros, conform cărora *ναστός* era un fel de pâine de mari dimensiuni al cărei aluat era făcut cu drojdie. În schimb, Heracleon, gramaticul din Ephes din secolul I p., citat de același Athenaios, o considera un tip de „plăcintă”: (Heracl. p. 6 *ap.* Ath. 111c-d) ΝΑΣΤΟΣ ἄρτος ζυμίτης καλεῖται μέγας, ὡς φησι Πολέμαρχος καὶ Ἀρτεμίδωρος, Ἑρακλέων δὲ πλακούντος εἶδος. Într-un alt pasaj Athenaios spune că era umplută cu sosuri picante, unul dintre ele fiind poate sosul lidian pe bază de sânge și condimente numit *καρύκη*, cunoscut ca foarte picant¹: (Ath. 646e) ΝΑΣΤΟΣ πλακούντος εἶδος, ἔχων ἔνδον καρυκείας².

În secolele IV-III a. un fragment din piesa *Herakles* (Ἑρακλῆς) a comedografului Diphilos confirmă că este vorba de o plăcintă de mari dimensiuni mâncată la cină (Diph. *fr.* 46 Kassel-Austin *ap.* Ath. 421e) Δίφιλος δ' ἐν Ἑρακλεῖ περὶ τίνος τῶν ὁμοίων διαλεγόμενος διέξεισιν·

ἐμὲ μὲν οὐχ ὀρᾶς πεπωκότα
ἦδη τ' ἀκροθώρακ' ὄντα καὶ θυμούμενον,
τονδὶ δὲ ναστὸν, Ἀστίωνος μείζονα,
ἦδη σχεδὸν δωδέκατον ἠριστηκότα;

O dată cu secolul al III-lea a. numele turtei dispare din texte. Numai tragicul Lycophron îl mai atestă într-un pasaj din *Alexandra*: (Lyc. *Alex.* 639-40)

Οὐ γὰρ τις αὐτῶν ψήσεται πύρνον γνάθῳ,
πρὶν ἂν κρατήσῃ ναστὸν εὐστόχῳ λίθῳ [...].

Dispariția din texte este cu siguranță semnul ieșirii din uz a acestui produs culinar. De aici înainte singurii care mai atestă numele turtei sunt gramaticii și lexicografii. În secolul al II-lea p. Pollux îi pomenește numele într-o listă de nume de pâini, fără nici o altă precizare (Poll. 6, 73) și, puțin mai departe, spune că avea o formă conică, fapt sugerat și de fragmentul din comedograful Metagenes, citat anterior, fiind umplută cu migdale și stafide și numindu-se astfel *σακτός* „cea umplută”: (*id.* 6, 78) *ναστοὶ* δ' οἱ αὐτοὶ καὶ *σακτοὶ* καλοῦνται, *κῶνος* σὺν *ἀσταφίσι* καὶ *ἀμυγδάλαις*, ἅπερ *τριφθέντα* καὶ *μιχθέντα* ὀπτᾶται. În secolul al V-lea p. pentru Hesybios era un tip de „pâine” cu drojdie, pe care cei din Attica o foloseau în ritualuri: (Hsch. *s.u.* *ναστός*) [...] ἢ ἄρτος μέγας ὁ ζυμίτης. Ἀττικοὶ δὲ ἄρτον εἰς θυσίαν πλακουντώδη. Folosirea rituală este de altfel confirmată și de mărturii epigrafice³, pe lângă pasajele de comedie citate anterior. În același lexicon numele turtei este

¹ Cf. Pherecr. 181, 1 Kock *ap.* Ath. 516c, Gal. 8, 568; Max. Tyr. 3, 9; Luc. *Tim.* 54, etc.

² În secolul al XII p. comentatorul lui Homer, Eustathius, îl citează pe Athenaios explicând etimologia numelui turtei: (Eust. *Od.* 2, 254) ἀπὸ τοῦ *νάσσω* δὲ ἡ λέξις γίνεται, ὅθεν καὶ *ναστός* ἄρτος ὁ πυκνός, εἰς ὃ φέρεται καὶ χρῆσις· *μάζαν* *ναξάμενος*, ὃ τινες καὶ *μαξάμενος* γράφουσιν, ὡς εἶναι ἐτυμολογικὸν τὸ *μάζαν* *μαξάμενος*. ἐν δὲ τοῖς τοῦ Ἀθηναίου δηλοῦται, ὅτι *ναστός* ἄρτου *πεπιλημένου* εἶδος καὶ οὐχὶ *ὠγκωμένου*. ἦν δέ, φησι, καὶ *ναστός* *πλακοῦς* ἔχων ἔνδον *καρυκείας*.

³ Cf. Sokolowski 3, nr. 52, p. 14 și nr. 55 pp. 23-4.

atestat cu o formă de neutru plural, precizându-se în același timp că este vorba de un produs de patiserie sacru (πέμμα) folosit în Rhodos și în Attica: (*id. s.u.*) ναστά (ναστοί) Ῥόδιοι καὶ Ἀττικοὶ ἄρτους καὶ ἱερὰ πέμματα· Ναστός Ἀττικοὶ ἄρτον εἰς θυσίαν πλακουντώδη. În secolul al IX-lea p. Photios descrie ναστός drept un tip de „plăcintă” (πλακοῦς) cunoscut ca fiind prin excelență mare: (Phot. *Lex. s.u.* ναστός) πλακοῦντος εἶδος· καὶ ναστοφαγεῖν· λέγουσι δὲ καὶ τὸν ζυμίτην ἄρτον· ὡς ἐπίπαν καὶ μέγα. În secolul al X-lea p. lexiconul Suda citează exemplul din piesa *Ploutos* a lui Aristofan, precizând doar că substantivul este de genul masculin: (Suid. *s.u.* ναστός) ἄρσεικῶς πλακοῦς, termenul de definire fiind tot πλακοῦς. În sfârșit, în secolul al XII-lea p. în *Etymologicum Magnum* apare ca o pâine bine frământată și umplută, dar cu precizarea foarte importantă că „acum” sensul de pâine este folosit impropriu, numele de ναστός desemnând un tip de plăcintă (πλακοῦς) tare și umplută cu stafide: (*E.M. s.u.* ναστός) ὁ πεπλημένος ἄρτος, ὁ μεστός, πλήρης, καὶ μὴ ἔχων τὸ κοῦφον· ἀπὸ τοῦ νάσσεισθαι ἀρτύμασιν ἢ τραγήμασι τισι [citează exemplul din *Lycophron*]. Νῦν ἐπὶ ἄρτου καταχρηστικῶς ἔθηκε. Ναστός δὲ κυρίως ὁ πλακοῦς, ὁ μετὰ σταφίσων πεπεμμένος, ὁ πυκνός.

35. τὰ νεήλατα „Prospăturile”

Νεήλατα sunt turte la ritualuri de inițiere în misteriiile bahice. Numele lor reprezintă o substantivizare la forma de neutru plural a adjectivului νεήλατος „nou întins”, de unde „proaspăt frământat”, „moale”, un compus din νέος „nou” și verbul ἐλαύνω „a întinde” – „cele care au fost proaspăt întinse”, adjectiv care se acorda inițial la neutru plural cu ἄλφιτα „cele proaspăt făcute din făină de orz”. Tot de la verbul ἐλαύνω se formează în greacă și numele de agent ἐλατήρ, care denumește un alt tip de turtă¹.

Cea mai veche atestare datează din secolul al IV-lea a. În discursul *Despre coroană* (Περὶ τοῦ στεφάνου) Demosthenes sugerează că νεήλατα, împreună cu dulciurile ἔνθρυπτα² și στρεπτοί³, erau primite de cei ce participau la ceremonialul bahic în semn de inițiere: (D. 18, 260, 9) μισθὸν λαμβάνων τούτων ἔνθρυπτα καὶ στρεπτοὺς καὶ νεήλατα, ἐφ’ οἷς τίς οὐκ ἂν ὡς ἀληθῶς αὐτὸν εὐδαιμονίσειε καὶ τὴν αὐτοῦ τύχην. După Demosthenes toate celelalte atestări ale numelui turtei sunt, sub o formă sau alta, raportări la acest discurs.

În secolele I-II p. gramaticul Harpocration citează explicit fragmentul din orator în dicționarul său despre autorii attici. El este de altfel singurul care oferă mai multe amănunte despre aceste produse de patiserie. Potrivit acestuia, turtele νεήλατα erau preparate prin excelență proaspete, din făină de orz (ἄλφιτον): (Harp. *s.u.* νεήλατα·) Δημοσθένης ὑπὲρ Κτησιφώντος κατ’ ἔλλειψιν ἀντὶ τοῦ νεήλατα ἄλφιτα, τὰ νεωστὶ ἀληλεσμένα. O dată obținute, erau înmuiate în miere și apoi pe deasupra se presărau stafide și boabe de năut proaspete. Având un rol de inițiere în misterii, erau numite „mâncare a zeilor” – „ambrozie” sau „fericire”: (*ibid.*) ἃ δὴ μέλιτι ἀναδεύοντες, ἀσταφίδας τε καὶ χλωροὺς ἐρεβίνθους ἐπεμβάλλοντες, τοῖς τὰ ἱερὰ τελοῦσιν ἔνεμον. ἐκάλουν δὲ αὐτὰ τὸ μὲν ἀμβροσίαν, τὸ δὲ μακαρίαν. Într-un fragment de text cu autor necunoscut și de dată incertă este reluată o parte din această definiție cu precizarea că un alt nume al turtelor ar fi fost „ambrozie de grăsime”: (*Lex. Seg.* 282, 24) νεήλατα· ἄλφιτα νεωστὶ ἀληλεσμένα· καλοῦσι δὲ ἀμβροσίαν λίπους.

Contemporan cu Harpocration, gramaticul Pollux reia succesiunea numelor de dulciuri din textul lui Demosthenes numindu-le pe toate πλακοῦντες „plăcinte”: (Poll. 6, 77) πλακοῦντων εἶδη [...] ἔνθρυπτα, στρεπτοί, νεήλατα.

¹ V. ἐλατήρ II, A, b, 5.

² V. ἔνθρυπτον II, A, a, 18.

³ V. στρεπτός II, C, 67.

Athenaios înregistrează și el numele dulciurilor, împreună cu στρεπτοί, precizându-l ca sursă tot pe Demosthenes. Nu oferă însă nici un amănunt legat de natura lor: (Ath. 645b) ΣΤΡΕΠΤΟΙ καὶ ΝΗΛΑΤΑ. τούτων μνημονεύει Δημοσθένης ὁ ῥήτωρ ἐν τῷ ὑπὲρ Κτησιφῶντος περὶ τοῦ στεφάνου.

În secolul al IV-lea p. sofistul Libanios reia în diverse contexte numele turtei, având desigur în minte celebrul discurs al oratorului: (Liban. *Decl.* 17, 1, 80) τὸν τὰ νεήλατα καὶ τὰ σῦκα τεθραυμακότα. Într-un alt context din *Progymnasmata* se face aluzie directă la ritualul de inițiere bahică, asociindu-se νεήλατα cu „thias”-ul și cu dansurile frenetice: (*id. Prog.* 10, 3, 4) εἴποι τις ἂν Αἰσχίνου τοὺς ὄφεις καὶ τοὺς θιάσους καὶ νεήλατα καὶ γραδίῳ χορούς sau (*ibid.* 9, 4, 4) καὶ ταῦτα ὑπέμεινεν ὑπὲρ νεηλάτων καὶ στρεπτῶν.

În același secol împăratul roman Iulian Apostata relua la singular cuvintele oratorului attic: (Jul. *Ep.* 24, 398) οὔτε ἔνθρυπτον οὔτε στρεπτόν οὔτε νεήλατον, iar episcopul Basilios le pronunța în *Sermo de contubernalibus* mai aproape de modelul păgân: (Basil. *Contub.* 30, 824, 26) ἐκείνη μοι ἰμάτια ποικίλα κατεσκεύαζε, θρυπτὰ καὶ στρεπτοὺς καὶ νεήλατα ἐποίει.

Lexicografii explică numele turtei plecând de la textul lui Harpocration. Lexiconul Suda (Suid. *s.u.* νεήλατα) îl preia exact, cu precizarea că, inițial, numele întreg al turtei ar fi fost νεήλατα ἄλφιστα, iar pierderea celui de-al doilea cuvânt ar fi o trăsătură attică: (*ibid.*) κατ’ ἔλλειψις δὲ προφέρουσιν οἱ Ἀττικοὶ τὸ νεήλατα, μὴ προστιθέντες τὸ ἄλφιστα. Photios (Phot. *Lex. s.u.* νεήλατα) reia fără nici o modificare textul lui Suda.

36. αἱ ὄμπ(ν)αι / τὰ ὄμπια „Grăunții”

Cele două forme de plural denumesc un tip de turtă sacrificială, probabil de tip πέμμα. Forma de singular a substantivului trebuie să fi desemnat inițial „grăunte de cereală” (*cf. infra* Sosith. 2, 11), apoi „mâncare” în general și, în cele din urmă, „abundență” (*cf.* Hsch. ὄμπνη· τροφή, εὐδαιμονία), în timp ce pluralul substantivului a luat sensul de turte din miere și făină cu rol în sacrificiu, așa cum o dovedește o glosă a lui Hesychios: (Hsch. *s.u.* ὄμπαι) θύματα. πυροὶ μέλιτι δεδευμένοι și una a lui Photios: (Phot. *Lex. s.u.* ὄμπναι) πυροὶ μέλιτι πεφυραμένοι; numele acestor turte putea avea și forma unui adjectiv substantivizat la forma de neutru, de la ὄμπνιος „bogat în cereale”, „hrănitor”, așa cum atestă același lexicon: (Hsch. *s.u.* ὄμπια) παντόδαπα τρωγάλια. Forma de singular ὄμπνη a fost apropiată de scr. *ápna-* „cîștig, bogăție”, avest. *afnah-*, v. nor. *efni* „materie” (dintr-un **afniya*, I. E. **opniyo-m*), anglo. s. *oefnam* „a întreprinde, a realiza”. Nazala din greacă se explică printr-o anticipare a sufixului¹; mai târziu ὄμπνη a rezultat dintr-o disimilare. Sensul de „turte” al formei de plural ὄμπ(ν)αι se explică pornind de la cel de „grăunte de cereală” atestat la singular la un tragediograf de dată incertă, Sositheus: (Sosith. 2, 11) τῆ μιᾷ δ’ ἐν ἡμέρα / Διόνυσον ὄμπνη² συντίθησιν εἰς τέλος.

Numele turtelor apare în secolul al III-lea a. în două fragmente din poetul Callimah din care rezultă, pe de o parte că erau închinare zeilor: (Call. *fr.* 658) ἐν δὲ θεοῖσιν ἐπὶ φλογὶ καιέμεν ὄμπας), iar pe de altă parte că erau dulci ca mierea (*id. fr.* 681 νηφάλια καὶ τῆσιν ἀεὶ μελιηδέας ὄμπας / λήπειραι καιεῖν ἔλλαχον Ἕσυχίδες). Un secol mai târziu poetul Nicandros folosește forma de plural cu sensul de fagure de miere, plecând poate de la forma turtelor (hexagonală?) și / sau de la faptul că se prepara cu multă miere: (Nic. *Alex.* 450) ἀμφὶ καὶ ἔργων / μνησάμεναι Διοῖ πολυωπέας ἦνυσαν ὄμ<ν>πας / βοσκόμεναι θύμα ποσὶ καὶ ἀνθεμέεσαν ἐρείκην. Scolia la textul lui Nicandros precizează însă sensul

¹ Cf. E. Kretschmer, în *Festschrift Kretschmer*, p. 118. Forma ὄμπνη mai este atestată în AB 287; Phot. *Lex. s.u.*; EM 625, 52.

² Διόνυσον ὄμπνη reprezintă conjectura lui K. F. Hermann pentru varianta oferită de manuscrise δαίνυσι τ’ ἔμπης.

inițial de turtă al cuvântului: (*Sch. Nic. ad loc.*) ὀμφαλὸς γὰρ ἀπὸ τῆς ὀμπνης εἴρηται, ἢ ἔστι τροφή.

37. παλλιχίαρ „Turta linsă”

Παλλιχίαρ este o turtiță de sacrificiu (πεμμάτιον) laconiană. Singura atestare a cuvântului apare în lexiconul lui Hesychios, care-i precizează originea: (Hsch. *s.u.* παλλιχίαρ) πεμμάτιόν τι παρὰ Λάκωσι. Numele ei ar putea fi un compus din adjectivul πᾶν „tot” și un derivat din radicalul verbului λείχω „a linge”¹. Astfel, ar însemna „cea linsă cu totul” sau „pe toate părțile”, fiind poate un produs de patiserie foarte apreciat. În orice caz, este vorba de un termen local laconian fără reprezentare în restul vocabularului grecesc.

38. ὁ παρθενίας „Fiul de concubină”

Παρθενίας este o turtă de sacrificiu (πέμμα) preparată cu sos picant. Numele ei este omonim cu substantivul care înseamnă „fiu al unei tinere fete”, adică „al unei concubine”², fiind un derivat de la παρθένος „fecioară”. Legătura dintre numele turtei și acest din urmă sens este necunoscută. Singurul care atestă παρθενίας cu sensul de turtă este Hesychios: (Hsch. *s.u.* παρθενίας) ἀβυρτακῶδές τι πέμμα. Este o turtă gătită cu sosul numit ἀβυρτάκη³, de origine persană, cunoscut ca foarte picant, fiind preparat din praz, creson, boabe de rodie și caperă. Nu este exclus ca numele turtei să se explice prin unul din ingredientele sosului cu care era preparată. Existau și mai multe plante cu numele de παρθέμιον, numite astfel de la întrebuințarea lor în medicina ginecologică⁴. Nu există însă nici o dovadă că se folosea și în bucătărie.

39. ἡ πυτία „Cheagul”

Πυτία este un tip de turtiță de sacrificiu de tip πεμμάτιον. Sensul de turtă este o folosire metaforică a lui πυτία „cheag, lapte prins”⁵, fiind o formă contrasă pentru πυετία, un derivat de la πυός „laptele dintâi al unei vaci, după ce a fâtat”, „colastră”⁶, pus în legătură cu πυόν „puroi”, noțiunile de „a se coagula, a se prinde, a fermenta” putându-se asocia cu cea de „a se strica”, *cf.* scr. *sara-* „sos” și *saras-* „caimac”, lat. *caries* „putregai” și poate și lat. *colostrum* „colastră”, dacă provine dintr-un **corostrum*.⁷

Singura atestare a lui πυτία cu sensul de turtă apare într-una din scrisorile lui Alkiphron, unde atât ea, cât și σκώληξ „vierme”⁸, sunt considerate nume secundare pentru turta cu miere μελίπεκτον⁹: (Alciph. 4, 13, 10) εἶτα γαλάκτια ποικίλα, τὰ μὲν μελίπηκτα τὰ δ’ ἀπὸ ταγήνου πυτίας μοι δοκεῖ καλοῦσιν αὐτὰ καὶ σκώληκας [πεμμάτια] [...]. Pe lângă miere, πυτία avea, printre ingrediente, în mod sigur laptele, probabil prins, de unde își trăgea și numele. Nici un lexicograf antic nu înregistrează acest sens al lui πυτία, semn a unei folosiri foarte limitate a acestui produs. Ca și în cazul lui

¹ *Cf.* E. Bourguet, *Le dialecte laconien*, Paris, 1927, p. 148 n. 1.

² *Cf.* Arist. *Pol.* 1306^b29; Str. 6, 3, 2.

³ *Cf.* Pherecr. 181, 1 Kock; Theopomp. Com. 17, 2 Kock; Alex. 141, 13 Kock; Nymphod. 19; Polyae. *Strat.* 4, 3, 32; Suid. *s.u.*

⁴ *E.g.* *Pyrethrum Parthenium* „iarba fetei”, *cf.* Hp. *Ulc.* 14; Nic. *Ther.* 863; Dsc. 3, 138; Plin. *Nat.* 21, 176.

⁵ *Cf.* Arist. *GA* 729^a12 și *Mir.* 835^b31; *UPZ* 149 II 38 (sec. II a.); cu forma mai târzie πυτία rezultată din metateza vocalelor, la Thphr. *HP* 9, 11, 3; Dsc. 2, 75, *etc.* În ngr. πυτία are sensul de „cheag”.

⁶ Aliment foarte apreciat în antichitate, *cf.* Cratin. 142; Pherecr. 108, 19; Ar. *V.* 710; *id.* *Pax* 1150; *id.* *Fr.* 318, 5, *etc.* În lumea romană sub numele de *colostrum*, *cf.* Mart. 13, 38; Var. *R.R.* 2, 11, 2; Plin. *Nat.* 28, 123, folosit chiar ca termen de tandrețe la Pl. *Poen.* 367.

⁷ *Cf.* Lidén, *KZ* 61, 1934 1 *sqq.*

⁸ *V.* σκώληξ II, A, a, 42.

⁹ *V.* μελίπεκτον II, A, a, 32.

σκώληξ, ar putea fi vorba de un împrumut făcut de Alkiphron din texte din Comedia Nouă, astăzi pierdute.

40. ἡ σησαμῖς / ἡ σησαμῆ (<εα) / τὸ σησάμιον / ὁ σησαμοῦς (όεις) „Turta cu susan”

Cele trei nume, la care se adaugă diminutivul σησάμιον, denumesc în diverse perioade tot atâtea tipuri de dulciuri cu susan, fiind toate derivate de la substantivul σήσαμον¹ „bob de susan” sau „planta oleaginoasă care produce susanul”, numită și σησάμη² (*Sesamum indicum*), împrumuturi semitice, comparabile cu acad. *samassammu(m)*, fen. *ssmn*, ebr. *sumson*. Din aceeași familie de cuvinte este și σησαμίτης (ἄρτος), numele unui tip de pâine cu susan³.

a. **Σησαμῖς**. Numele turtei σησαμῖς⁴ este atestat începând cu sec. al VII-lea a. sub forma sa dorică (σασαμῖς) la liricul Stesichoros, alături de numele unui terci (χόνδρος) și al unei alte turte (ἐγκρίς⁵); ambele dulciuri sunt numite πέμματα, denumire generică pentru produsele de patiserie sacrificiale, iar prezența mierii indică fie servirea lor împreună cu miere, fie prepararea lor cu aceasta: (Stesich. *fr.* 2, 1-2 *ap.* Ath. 172b)

σασαμίδας χόνδρον τε καὶ ἐγκρίδας
ἄλλα τε πέμματα καὶ μέλι χλωρόν.

Numele turtei este atestat apoi în secolul al V-lea a. la comediograful Eupolis în piesa *Paraziții* (Κόλακες). Versurile, păstrate de către Athenaios, sunt prefațate de acesta cu explicații privind forma și compoziția acestei turte: era sferică și avea ca ingrediente mierea, susanul fript și uleiul; imaginea, însă, din versurile lui Eupolis nu este nicidecum culinară, ci scatologică (σησαμίδας χέζει)⁶: (Eup. *fr.* 163, 1-4 Kock *ap.* Ath. 646e)

ΣΗΣΑΜΙΔΕΣ ἔκ μέλιτος καὶ σησάμων πεφρυγμένων καὶ ἐλαίου σφαιροειδῆ
πέμματα. Εὐπολις Κόλαξιν·

ὅς χαρίτων μὲν ὄζει,
καλλαβίδας δὲ βαίνει,
σησαμίδας δὲ χέζει,
μῆλα δὲ χρέμπτεται.

În secolul al IV-lea a. alți doi comici atestă numele de σησαμῖς: Ephippos în piesa *Cel din Kydonia* (Κύδων), unde numele turtei se intersectează din nou cu cel al terciului (χόνδρος), dar și cu alte produse culinare printre care numele plăcintelor πυραμίδες⁷ și al turtei μνοῦς⁸: (Ephipp. *fr.* 13, 1-7 Kock *ap.* Ath. 643f) καὶ ἐν Κύδωνι·

καὶ μετὰ δειπνον κόκκος [...] / ἐρέβινθος [...] κύαμος / χόνδρος, τυρός, / μέλι,
σησαμίδες, βράχος, βρυγμός, / μνοῦς, πυραμίδες, μῆλον, κάρυον, / γάλα, κανναβίδες,
κόγχα, χυλός, / Διὸς ἐγκέφαλος.

¹ Cf. Hippon. 36; Sol. 40; Hdt. 1, 193; Ar. *V.* 676; Thphr. *HP.* 8, 1, 1; *PCair. Zen.* 787, 21 (sec. III a.).

² Cf. Ar. *Au.* 159; X. *An.* 1, 2, 22; *Gp.* 3, 2, 4.

³ Pentru σησαμίτης (ἄρτος) cf. Trypho 19, 1, 7; Ath. 114a; St. Byz. *Eth.* 562, 24; Poll. 6, 72; Hsch. *s.u.*

⁴ În ngr. se moștenește η σησάμι cu același sens, dar și το σησαμάτο „prăjitură cu susan”.

⁵ *V.* ἐγκρίς II, A, a, 14.

⁶ Cf. *infra* Ar. *Th.* 570.

⁷ *V.* πυραμοῦς II, C, 62.

⁸ *V.* μνοῦς II, A, a, 33.

și comicul Antiphanes, care, în piesa *Deukalion* (Δευκαλίων), pune σησαμῖς pe același plan cu altă turtă cu miere și susan, μελίπηκτον¹: (Antiph. fr. 78, 1 Kock ap. Ath. 646e) Ἀντιφάνης Δευκαλίωνι·

σησαμίδας ἢ μελίπηκτα ἢ τοιοῦτο τι.

În tradiția comicilor, în secolul al III-lea a., epigramistul Asclepiades strecoară numele turtei într-o avalanșă de produse culinare, și de această dată alături de numele fagurilor de miere (σχαδόνες): (AG. 5, 181, 8 [Asclep.])

ῶτα, λαγῶς, σκόμβροι, σησαμίδες, σχαδόνες.

Σησαμῖς dispăre aproape complet din texte după această perioadă. Mult mai târziu, în secolul al II-lea p., medicul Galenos, inspirându-se cu siguranță din surse mai vechi, îi amintește numele spunând că este preparată cu miere friptă: (Gal. *De alim. fac.*, 6, 547) ἐσθίουσι δ' αὐτὸ μόνον μὲν οὐ πάνυ τι, σὺν μέλιτι δ' ἐφθῶ, τὰς καλουμένας ὑπὸ τῶν πολλῶν σησαμίδας ἀναπλάττοντες. Numele turtei este confundat apoi cu cel al plantei σησάμη într-o scolie la Aristofan, în lexiconul lui Hesychios și cel al lui Suda: (Sch. in *Ar. Ach.* 1092a) σησάμη δὲ ἦν ἡμεῖς καλοῦμεν σησαμίδα, (Hsch. s.u. σησάμη) σησαμῖς și (Suid. s.u.) σησαμῆ δέ, ἦν ἡμεῖς φαμέν σησαμίδα.

b. **Σησαμῆ**. Turta σησαμῆ² pare să aibă un sens diferit față de σησαμῖς. Din analiza contextelor în care este atestată rezultă că σησαμῆ este o delicată servită exclusiv oaspeților la nuntă, numele ei fiind folosit aproape în totalitate de comici.

În *Pacea* lui Aristofan un sclav îl încurajează pe Trigeu să se bucure într-un pat de nuntă de o copilă: πλακοῦς și σησαμῆ sunt privite ca preludiu pentru dragoste. Este semnificativ verbul folosit pentru prăjitura σησαμῆ, συμπλάσσω „a modela, a fasona”, indicând probabil forma sferică despre care vorbește Athenaios (Ath. 646e) referitor la σησαμῖς: (Ar. *Pax* 868-90)

ΟΙ. Ἡ παῖς λέλουται καὶ τὰ τῆς πυγῆς καλά·
ὁ πλακοῦς πέπεπται, σησαμῆ ξυμπλάττεται,
καὶ τ' ἄλλ' ἀπαξάπαντα· τοῦ πέους δὲ δεῖ.

Comediografii din secolul al IV-lea a. confirmă folosirea numelui de σησαμῆ în contexte nupțiale. Într-un fragment din *Fata din Samos* (Σαμία) Menandru vorbește de decuparea unei astfel de turte: (Men. *Sam.* 71-2, 74-5)³

βούλομ' εἶναι τοὺς γάμους / ἤδη [...] σησαμῆν / κόπτειν παρελθῶν·

iar Amphis, într-un fragment din comedia *Pasiunea nebună pentru femei* (Γυναικομανία), atestă forma de plural a numelui turtei într-o scenă simposiacă, probabil premergătoare tot unei nunți; pe lângă turte cu susan se mai servesc plăcinte cu lapte ἄμητες⁴, vin dulce și ouă: (Amphis fr. 9, 3-4 Kock)

ἄμητες, οἶνος ἠδύς, ὦά, σησαμαί,

¹ V. μελίπηκτον II, A, a, 32.

² Este atestată și forma necontrastă σησαμέα la Hdn. Gr. 2, 425.

³ Cf. *ibid.* și v. 123-5 ἐπὶ τὸ δεῖπνον [ἐκάλουν τοὺς φίλ]λους, / ἐπὶ λούτρ' ἔπεμπον τὰς γ[υναικας], περιπατῶν / τῆν σησαμῆν διένεμον, [...].

⁴ V. ἄμης II, C, 3.

μύρον, στέφανος, αὐλητρίς.

Numele turtei σησαμη̄ a fost confundat cu cel al plantei din care provine susanul numită σησάμη. O dovedește grafia σησάμη la medicul Hippocrates (Hp. *Int.* 42) pentru numele prăjiturii și, de asemenea, poate aceeași confuzie și la discipolul lui Aristotel, Clearchos (Clearch. 63-5 *ap.* Ath. 649a), așa cum am arătat¹. Hippocrates recomandă această turtă, împreună cu πλακοῦς, în combaterea unui fel de letargie (τῦφος), care-i cuprinde pe oameni toamna. La Hesychios planta este echivalată cu σησαμῖς, precizându-se clar sensul culinar: (Hsch. *s.u.* σησάμη) σησαμῖς. καὶ πλακοῦς ἐκ σησάμης.²

c. **Σησάμιον** este forma de diminutiv de la σησαμη̄. Singurul care o atestă este gramaticul din secolul al II-lea p. Herodianus: (Hdn. Gr. *Epim.* 125) σησάμιον, τὸ πρωγόμενον. Echivalarea pe care o face cu τὸ πρωγόμενον ne face să credem că această turtiță era crocantă (πρώγω „a ronțâi”). Ne lipsesc însă sursele mai vechi din care a extras cuvântul Herodianus, pentru a putea judeca în ce contexte era folosită forma de diminutiv.

d. **Σησαμοῦς**. Numele turtei σησαμοῦς este o substantivizare a formei de masculin a adjectivului σησαμόεις, εσσα, εν „preparat cu susan” sub forma contrasă, așa cum simte nevoia să explice chiar Athenaios: (Ath. 644a) σησαμόεις σησαμοῦς, cu siguranță prin analogie cu πλακόεις > πλακοῦς. Adjectivul este atestat determinând un cuvânt din vocabularul culinar la medicul Soranos: (Sor. 1, 115) σησαμοῦς ἄρτος „pâine cu susan”, iar substantivizarea se putea face și la forma de neutru, așa cum atestă un alt pasaj din Hippocrates: (Hp. *Aff.* 47, 27) τὰ πίονα καὶ τὰ τυρώδεα καὶ μελιτώδεα καὶ τὰ σησαμόεντα.

Față de celelalte tipuri de dulciuri cu susan σησαμοῦς pare să se diferențieze prin faptul că era prin excelență dulce: gramaticul Herodianus numește aceste turte „foarte dulci”: (Hdn. Gr. *Epim.* 125) σησαμοῦντες, τὰ γλυκύσματα, iar Hesychios accentuează compoziția ei cu miere și susan: (Hsch. *s.u.*) σησαμοῦς· πέμμα ἐκ μέλιτος καὶ σησάμης.

Ingredientul susan îi conferă lui σησαμοῦς și un sens special, cel puțin într-un context aristofanesc. În *Acharnienii* un vestitor îl anunță pe Dikaiopolis că întreg aranjamentul pentru banchet este gata; sunt puse în ordine scaunele, mesele, pernele, sunt aduse coroane și parfum și sunt servite dulciuri, lângă care nu lipsesc curtezanele; întreg contextul este unul cu un puternic substrat metaforic, fiecare prăjitură trimițând la o imagine erotică³: susanul (ἴτριον este și ea o turtă cu susan⁴) are proprietăți afrodisiace: (Ar. *Ach.* 1092)

ἄμυλοι, πλακοῦντες, σησαμοῦντες, ἴτρια,

Scoliile la acest pasaj, dar și mărturiile lexicografilor, demonstrează identitatea ce exista în antichitate între numele plantei σησάμη și cel al turtei σησαμοῦς, altfel nu s-ar putea explica astfel de precizări (Sch. in Ar. *Ach.* 1092a) ἄλλο σησαμοῦς καὶ ἄλλο σησάμη, σησαμοῦς μὲν εἶδος πλακοῦντος, σησάμη δὲ ἦν ἡμεῖς καλοῦμεν σησαμίδα sau (Suid. *s.u.*) σησαμοῦς καὶ σησαμη̄ διαφέρει· σησαμοῦς μὲν εἶδος πλακοῦντος, σησαμη̄ δέ, ἦν ἡμεῖς φαμέν σησαμίδα. Din aceste precizări rezultă, însă, o altă confuzie, aceea dintre σησάμη și σησαμῖς (*u. supra.*).

Dintr-un alt pasaj aristofanesc reiese o imagine pe care am mai întâlnit-o la comediograful Eupolis, în care turta folosită era σησαμῖς: (Eup. *fr.* 163, 1-4 Kock *ap.* Ath. 646e) σησαμίδας δὲ χέζει. În *Thesmophoriazousai* se reia oarecum aceeași imagine, numai

¹ *V. s.u.* κοπτή II, C, 36.

² *Cf.* Clement. *Protr.* 2, 19.

³ *V. s.u.* ἄμυλος II, C, 5.

⁴ *V.* ἴτριον II, A, a, 27.

că turta folosită este σησαμοῦς: Kedestes o amenință pe Mica că o va face să dea imediat afară turta cu susan pe care tocmai a mâncat-o: (Ar. *Th.* 570)

τὸν σησαμοῦνθ' ὄν κατέφαγες, τοῦτον χεσεῖν ποιήσω.

În lipsa altor contexte similare, nu putem hotărî care era de fapt expresia folosită (cu σησαμίς sau cu σησαμοῦς), fiind posibil în același timp ca cele două tipuri de turte să fie intersanjabile într-o asemenea imagine.

41. ἡ σίλβη „Rodia” (?)

Σίλβη este, potrivit lui Hesychios, o turtă sacrificială preparată din orz, susan și mac. Numele ei, un hapax, este obscur. Singura comparație posibilă este cu hit. *siluha-*, poate tot un tip de prăjitură¹.

Unica atestare apare în lexiconul lui Hesychios, fără să se precizeze sursa de unde provine cuvântul: (Hsch. *s.u.* σίλβη) εἶδος πέμματος ἐκ κριθῆς, σησάμης καὶ μήκωνος. Ar putea fi luată în considerare și glosa precedentă a lui Hesychios care spune σίλβαι· ροιαί „rodii”, unde σίλβαι ar putea fi forma de plural a numelui turtei. Rămâne însă un mister ce relație există între cele două sensuri: poate o legătură între forma turtei și cea a fructului de rodie.

42. ὁ σκώληξ „Viermele”

Σκώληξ este o turtiță sacrificială (πεμμάτιον), preparată cu miere și probabil lapte. Numele ei este o folosire metaforică a substantivului comun σκώληξ „vierme”², un derivat cu sufixul -ηκ- (provenit din -ακ-), atestat mai ales în numele animalelor mici, (*cf.* μύρμηξ „furnică”³), de la *σκῶλος „curbură”, folosit în numele de instrument σκῶλοισι· δρεπάνοις, διὰ τὴν σκολιότητα (Hsch.). Numele de „vierme” provine aproape sigur de la forma turtei.

Singura atestare cu sensul de „turtă” a lui σκώληξ provine dintr-una dintre scrisorile lui Alkiphron (sec. II-III p.) unde este descrisă o masă la sfârșitul căreia sunt servite felurite produse lactate și turte cu miere (μελίπηκτα), fripte în tigaie: (Alciphr. 4, 13, 10) εἶτα γαλάκτια ποικίλα, τὰ μὲν μελίπηκτα τὰ δ' ἀπὸ ταγήνου - πυτίας μοι δοκεῖ καλοῦσιν αὐτὰ καὶ σκώληκας [πεμμάτια] - ὅσα τε ἀγρὸς ἡμῖν ἐαρινῆς ὀπώρας ἐπεδαψιλεύετο. Din text reiese clar că σκώληξ și πυτία⁴ sunt subspecii ale turtei cu miere cunoscută sub numele de μελίπεκτον⁵. Alăturarea de πυτία „turtă cu lapte” indică probabil prezența acestui ingredient și în cazul lui σκώληξ. Absența oricărei alte atestări a lui σκώληξ cu sensul de „turtă” dovedește o folosire foarte restrânsă, poate locală a acestui nume. Nu este exclus ca acest sens să fie împrumutat din Comedia Nouă, Alkiphron inspirându-se în primul rând din Menandru.

43. σπόπια „?”

¹ Cf. G. Neumann, *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luvischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit*, 1961, p. 98.

² De la σκώληξ se formează diminutivul σκωλήκιον care s-a moștenit în ngr. σκουλήκι cu sensul de „vierme” sau „om de nimic”.

³ Cf. P. Chantraine, *La Formation des noms en grec ancien*, Paris, 1933, p. 380.

⁴ V. πυτία II, A, a, 39.

⁵ V. μελίπεκτον II, A, a, 32.

Σπόπια este o turtă de sacrificiu (πέμμα), preparată probabil din făină de grâu. Numele ei nu are nici o explicație în interiorul limbii grecești¹, neputându-se preciza nici dacă este o formă de singular (*ή σπόπια) sau una de plural (*τὰ σπόπια < *τὸ σπόπιον). Ar putea fi un împrumut, fără însă să se cunoască proveniența. Singura atestare a cuvântului apare în lexiconul lui Hesychios: (Hsch. s.u. σπόπια) πέμμα, ὁ τινες στατίας. Mențiunea „unii [o numesc] στατίας” este astfel singura informație despre σπόπια. Στατίας este forma dorică pentru σταιτίτης, numele unei pâini sau al unei turte² preparată pe bază de σταῖς „făină de grâu frământată cu apă”. Varianta unui termen străin, echivalat cu unul grecesc, pare cea mai probabilă.

44. ὁ σταιτίτης / σταιτίτας „Turta din făină de grâu”

Σταιτίτης, cu forma dorică σταιτίτας, este un tip de turtă sau de pâine făcută pe bază de σταῖς „făină de grâu frământată cu apă”³. Numele este un derivat în -της de la σταιτός, genitivul lui σταῖς, termen arhaic cu formă obscură; de apropiat poate de alte nume de aluat, cf. v. sl. *testo*, v. irl. *tais*, gal. *toes*.

Cea mai veche atestare a numelui turtei datează din secolul al V-lea a. Athenaios citează o întrebare a mimografului Sophron, unde σταιτίτας este asociat cu două nume de pâini: (Sophr. 28 ap. Ath. 110c) καὶ ὁ Σώφρων δὲ ἔφη· „τίς σταιτίτας ἢ κλιβανίτας⁴ ἢ ἡμίάρτια⁵ πέσσει;”. Σταιτίτης este un produs intermediar între pâine și turtă, granița dintre aceste două realități fiind ea însăși greu de trasat în bucătăria greacă.

Athenaios, citând un fragment din comediograful din secolul al V-lea a. Epicharm în două contexte diferite, numește o dată σταιτίτης drept un tip de pâine, iar altă dată drept o prăjitură. Epicharm atestă în piesa *Nunta lui Hebe* (Ἡβης γάμος), reelaborată apoi sub titlul *Muzele* (Μούσαι), numele de σταιτίτης printre mai multe tipuri de pâini: (Epich. fr. 46 Kassel-Austin ap. Ath. 110b)⁶ Ἐπίχαρμος δ' ἐν Ἡβης γάμῳ κὰν Μούσαις – τοῦτο δὲ δὲ τὸ δρᾶμα διασκευή ἐστὶ τοῦ προκειμένου – ἄρτων ἐκτίθεται γένη ΚΡΙΒΑΝΙΤΗ, ὄμωρον⁷, σταιτίτην, ἐγκρίδια, ἀλειφατίτην⁸, ἡμίάρτιον. Fiecare produs din listă este, așadar, caracterizat de termenul ἄρτος.

În catalogul dulciurilor pe care Athenaios îl realizează în cartea a IV-a același fragment din Epicharm prilejuiește definirea lui σταιτίτης drept un tip de πλακοῦς „plăcintă”: (Epich. fr. 46 Kassel-Austin ap. Ath. 646b) ΣΤΑΙΤΙΤΑΣ πλακοῦς ποιὸς ἐκ σταιτὸς καὶ μέλιτος. μνημονεύει Ἐπίχαρμος ἐν Ἡβης Γάμῳ. Forma σταιτίτας este dorică pentru ionic-atticul σταιτίτης. În continuarea fragmentului Athenaios îl citează pe Iatrocles, autorul unui tratat *Despre Plăcinte*, care oferă mai multe amănunte despre ingredientele unui asemenea produs culinar: era făcut din făină de grâu și apă (σταῖς), turnat

¹ P. Chantraine în *DELG* nici nu-l glosează.

² V. σταιτίτης II, A, a, 44.

³ Pentru folosirea lui σταῖς în rețete de dulciuri cf. și Ath. 645b; Gal. *De alim. fac.* 6, 510.

⁴ ὁ ἄρτος κλιβανίτης „pâine coaptă pe κλιβανός”, tip de cuptor pentru arderea orzului. Cf. Ath. 109f. Cuvântul a fost împrumutat în lat. *clibanus* „cuptor, tavă pentru plăcintă”, de unde s-au format în interiorul limbii latine derivatul (*panis*) *clibanicius* (Isid. 20, 2, 15). A fost de asemenea împrumutată direct din greacă forma *clibanites* (Plin. Val. 5, 30). Cf. de asemenea numele plăcintei ἡ κριβάνη / ὁ κριβάνης / τὸ κριβανόν II, C, 39.

⁵ Ἡμίάρτιον era o pâine de formă circulară, cf. Hsch. εἶδος ἄρτου ἡμικυκλῶδες.

⁶ Fragment citat și de către Eust. II, 3, 607, 3. Cf. *id.* Od. 1, 44, 12 σταιτίτης ὁ ἀπὸ σταιτὸς καὶ μέλιτος, σίτου λευκότερον.

⁷ Pentru ὄμωρος s.u. ἐγκρίς II, A, a, 14 n.

⁸ Pentru ὁ ἄρτος ἀλειφατίτης s.u. ἐγκρίς II, A, a, 14 n.

într-o tigaie, peste care se puneă susan, miere și brânză¹: (Iatrocl. *ap.* Ath. 646b) Σταῖς δ' ἔστιν ὑγρὸν εἰς τήγανον ὑποχέομενον, μέλιτος ἐπιβαλλομένου καὶ σησάμης καὶ τυροῦ, ὡς Ἰατροκλήης φησὶν.

Lexiconul lui Hesychios citează forma dorică numind-o un tip de pâine (Hsch. *s.u.* στα<ι>τίας) ἄρτου εἶδος, dar într-o altă glosă aceeași formă este dată drept echivalent al turtei σπόπια², pe care tot el o numește „turtă de sacrificiu”: (*id. s.u.* σπόπια) πέμμα, ὃ τινες στατίας. De asemenea, atestă și o formă de neutru plural (*id. s.u.* σταιτήια), cu siguranță un derivat adjectival târziu, pe care o caracterizează tot ca turtă de sacrificiu: πέμματος εἶδος. Lexiconul Suda va glosa simplu forma (Suid. *s.u.* σταιτίτης) drept un tip de pâine: εἶδος ἄρτου.

45. τὸ στακτικόν „Picătura”

Στακτικόν este o turtiță de sacrificiu (πεμμάτιον). Numele ei este o substantivizare la neutru plural a adjectivului στακτικός, ἢ, ὄν „care curge picătură cu picătură”, un derivat de la adjectivul verbal cu același sens στακτός, ἢ, ὄν, folosit în general pentru scurgerea smirnei³, la rândul său derivat de la verbul στάζω „a picura”. Singura atestare a numelui turtei apare în lexiconul lui Hesychios, care o definește drept „turtiță de forma unei plăcinte”. Aceeași glosă spune, însă, că unii înțeleg prin același cuvânt un tip de vas cu care era filtrată apa din Nil: (Hsch. *s.u.* στα<κ>τικόν) πεμμάτιον πλακουντῶδες. ἄλλοι δὲ ἀγγεῖα διυλίζοντα Νειλῶον ὕδωρ. Este foarte posibil ca numele turtei să fie o folosire metonimică pentru acest al doilea sens, plecând de la forma vasului asemănătoare poate produsului de patiserie. Aceasta ar putea fi de asemenea o indicație pentru o turtă de origine egipteană.

46. τὸ στρέμμα „Sucitura”

Στρέμμα este numele unei turte de sacrificiu (πέμμα). Acest sens apare numai în lexiconul lui Hesychios, (Hsch. *s.u.* στρέμμα) εἶδος πέμματος, termenul fiind folosit în rest în limbajul medical pentru a denumi o „sucitură”, o „luxație”⁴ sau, în cazul intestinelor, o „colică”⁵. Este un derivat de la verbul στρέφω „a răsuci”, construit pe radicalul I. E. care înseamnă „a întoarce” **strebh-*. De la același radical este format și numele plăcintei στρεπτός „de forma unui colier”⁶. Este foarte posibil ca numele turtei στρέμμα să fie o imagine metaforică, plecând de la realitatea medicală, exprimând aluatul răsucit al turtei, poate un tip de colac.

47. ὁ ταγηνίας / ὁ τηγανίτης „Turta friptă în tigaie”

Ταγηνίας este numele unei turte, probabil de sacrificiu, friptă în tigaie, fiind un derivat de la τάγηνον⁷ „tigaie”, termen tehnic fără etimologie, care este atestat mai frecvent cu forma τήγανον⁸, refăcut după numeroasele nume de ustensile în -ανον⁹; de la forma cu η

¹ O reconstituire modernă a acestei turte, inspirată de produsul de patiserie arăbesc *ataifi*, a fost făcută de către J. Wilkins & S. Hill, *The sources and sauces of Athenaeus* în Wilkins J., Harvey D. & Dobson M., *Food in Antiquity*, Exeter, 1995, p. 435.

² *V.* σπόπια II, A, a, 43.

³ *Cf.* Hp. *Ulc.* 12; Thphr. *HP* 9, 4, 10; *id.* *Od.* 29; despre parfum, *cf.* Ar. *Pl.* 529; despre ulei, *cf.* Gp. 7, 12, 20.

⁴ *Cf.* Hp. *Off.* 23, 1; Gal. *De meth.* 10, 890, 16; Aët. 1, 368, etc.

⁵ *Cf.* Dsc. 2, 152.

⁶ *V.* στρεπτός II, C, 67.

⁷ *Cf.* Alex. 110, 12 Kock; Eup. 346, 1 Kock; Ar. *Eq.* 929; Pl. *Com.* 173, 12 Kock; Anaxandr. 33, 4 Kock; Luc. *Symp.* 38.

⁸ *Cf.* Alex. 174, 8 Kock; Eup. 144, 1 Kock; LXX *Le.* 2, 5, etc.

⁹ *V.* P. Chantraine în *DELG s.u.* τήγανον.

se creează derivatul (ὁ ἄρτος) τηγαίτης¹, nume atât al unui tip de pâine coaptă în tigaie, preparată cu ulei și brânză (Hsch. *s.u.* τηγαίτης· ἄρτος ἐπὶ τηγάνου γεγωνός, καὶ μετὰ τυροῦ ὀππόμενος), cât și al unui tip de turte, cu siguranță aceeași desemnată prin ταγηνίας. Numele derivat al turtei (τηγαίτης), deși cel dintâi atestat, a fost preferat mai degrabă de autori din perioadă târzie (Gal., Orib., Ath.), fiind folosit drept sinonim pentru ταγηνίας, și nemaîținându-se seama de sensul de pâine pe care îl avusese la origine².

Cea mai veche atestare a numelui turtei apare sub forma derivată τηγαίτης și datează din secolul al VI a. într-un fragment din iambograful Hipponax, conservat de către Athenaios, care dorea să exemplifice folosirea numelui plăcintei ἀττανίτης³. Din fragment reiese că τηγαίτης putea fi presărată cu susan: (Hippon. *fr.* 26 West *ap.* Ath. 645c)

οὐκ ἀτταγᾶς τε καὶ λαγῶς καταβρύκων,
οὐ τηγαίτας σησάμοισι φαρμάσσων,
οὐδ' ἀττανίτας κηρίοισιν ἐμβάπτων.

Lexiconul lui Hesychios, bazându-se pe acest text, va glosa cele două nume de dulciuri ca fiind echivalente (Hsch. *s.u.* ἀττανίτας· τηγαίτας), ceea ce însă nu se justifică tocmai prin folosirea distinctă a numelor lor.

În secolul al III-lea p. Athenaios citează sub numele de τηγαίτης două exemple din comici unde apare însă numele de ταγηνίας. El definește clar τηγαίτης drept „plăcintă”, precizând în același timp că era prăjită în ulei: (Ath. 646e) ΤΑΓΗΝΙΤΗΣ πλακοῦς ἐν ἐλαίῳ τετηγανισμένος, ὁ καὶ ταγηνίας⁴. Urmează citați doi comici din secolul al V-lea a., predecesori ai lui Aristofan. Cel dintâi este Magnes, care în a doua ediție din piesa *Dionysos* (Διόνυσος), vorbește despre prăjitura ταγηνίας, ca despre una peste care trebuie să suflă pentru că este fierbinte; apoi este acoperită cu miere: (Ath. *ibid.*) μνημονεύει Μάγνης <ἦ> ὁ ποιήσας τὰς εἰς αὐτὸν ἀναφερομένας κωμωδίας ἐν Διονύσῳ δευτέρῳ (Magn. *fr.* 2, 1-2 Kassel-Austin, *ap.* Ath. 646e)

ταγηνίας ἤδη τεθέασαι χλιαροῦς
οἰζόντας, ὅταν αὐτοῖσιν ἐπιχέης μέλι;

Cel de-al doilea comic citat de către Athenaios este Cratinos (Ath. *ibid.* καὶ Κρατῖνος ἐν Νόμοις), din al cărui fragment din piesa *Legile* (Νόμοι) ni se confirmă că turta ταγηνίας era prin excelență una servită fierbinte, preparată dimineața și scoțând încă aburi când era vândută: (Cratin. *fr.* 130 Kassel-Austin, *ap.* Ath. 646e)

καὶ δρόσον βάλλων ἔωθεν χλιαρὸς ταγηνίας.

Alte două contexte din comedia din secolul al V-lea a. vin să completeze imaginea despre această turtă. Comediograful Metagenes vorbește în comedia *Locuitorii din Thourioi în urmărirea perșilor* (Θουριοπέρσαι) despre un banchet imaginar în care, după mai multe sortimente de pește, sunt servite fripturi și cârnați, iar la urmă turte ταγηνίαι, care se preparau singure: (Metag. *fr.* 6, 5-8 Kock)

τὰ δὲ μικρὰ ταυτὶ ποτάμι' ἐμμεντευθεὶ

¹ Cf. Hippon. 36; Gal. 6, 490.

² Așa se explică moștenirea cuvântului în neogreacă sub forma τηγαίτα, cu sensul de „prăjitură din terci de făină, care se frige în ulei încins” (*u.* Babiniotis *s.u.*).

³ V. ἀττανίτης II, C, 10.

⁴ Formula ὁ καὶ ταγηνίας este adăugată pe baza *Epitomei* (manuscrisul C). Astfel se rezolvă parțial contradicția între citarea sub titlul ΤΑΓΗΝΙΤΗΣ a turtei ταγηνίας.

ῥεῖ τευθίσιν¹ ὀπταῖς καὶ φάγροις καὶ καράβοις,
 ἐν τευθειῖ δ' ἄλλῃσι καὶ περικόμεσιν,
 τηδὶ δ' ἀφύαισι, τῆδε δ' αὐ ταγηνίαις.

De asemenea, Nicophon, într-un fragment din piesa *Cei ce-și câștigă hrana de pe urma muncii propriilor mâini* (Χειρογάστορες), conservat de către Athenaios (Ath. 645c Ἐπιχύτων Νικοφῶν ἐν Χειρογάστορσιν) pentru a exemplifica numele plăcintei ἐπίχυτος², acumulează în trei versuri, nu mai puțin de douăsprezece nume de produse de patiserie, printre care, la urmă, și ταγηνίας: (Nicopho fr. 6 Kassel-Austin ap. Ath. 645c)

„ἐγὼ μὲν ἄρτους, μᾶζαν, ἀθάρην, ἄλφιτα,
 κόλλικας, ὀβελίαν, μελιτοῦπταν, ἐπιχύτους,
 πτισάνην, πλακοῦντας, δενδαλίδας, ταγηνίας.

Toate aceste mărturii vorbesc despre importanța pe care a avut-o această turtă în secolul al V-lea a. Știm de asemenea că Aristofan scrisese o piesă intitulată Ταγηνισταί „Grataragii” din care se păstrează câteva fragmente la Stobaios, Athenaios și lexicografi. După comici, numele turtei dispăre din texte până în secolul al II-lea p., atunci când medicul Galenos oferă o rețetă precisă a acestei turte. El afirmă că aceste produse de patiserie se numesc ταγηνίαι în Attica, în timp ce grecii din Asia le numesc τηγανίται: se prepară numai cu ulei încins în care se pune făina de grâu diluată în apă; se adaugă în timpul prăjirii brânză; se întorc apoi de mai multe ori de pe o parte pe alta ca în cazul unei clătite; la această compoziție unii adaugă miere, iar alții sare marină: (Gal. *De alim. fac.* 6, 490) οἱ μὲν οὖν ταγηνίται παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς ὀνομαζόμενοι, παρ' ἡμῖν δὲ τοῖς κατὰ τὴν Ἀσίαν Ἑλλησι τηγανίται σκευάζονται δι' ἐλαίου μόνου. Βάλλεται δὲ τὸ μὲν ἔλαιον εἰς τάγηνον ἐπικείμενον ἀκάπνῳ πυρί, καταχέεται δ' αὐτῷ θερμαιθέντι τὸ τῶν πυρῶν ἄλευρον ὕδατι δεδευμένον πολλῶ. κτλ. Din textul lui Galenos se inspiră în secolul al IV-lea p. Oribasius (*Orib. Col. med.* 1, 7, 1), care va relua pe scurt descrierea lui Galenos.

Lexicografii, având acces și la texte dispărute astăzi, aduc informații noi. Contemporan cu Galenos, Pollux, citând exemplul din Cratinos, adaugă faptul că în timpul prăjirii, sau imediat după aceea, aceste turte erau presărate cu brânză, ulei, miere și susan: (Poll. 6, 79) τῷ δὲ ταγηνία κατὰ τοῦ ταγῆνου χυθέντι ἐπεχείτο τυρὸς, ἔλαιον, μέλι, σήσαμα. În secolul al V-lea p. Hesychios, reluând o definiție dată de către Athenaios (Ath. 645e), afirmă că unii numesc ταγηνίαι dulciurile denumite de obicei ἐγκρίδες³, gătite în ulei și acoperite cu miere: (Hsch. *s.u.* ἐγκρίδες) πέμμα ἐλαίῳ ἐψόμενον καὶ μελιτούμενον. ἔνιοι δὲ ταγηνίας. Athenaios (*ibid.*) spune că se diferențiau de ἐγκρίδες prin procedee diferite de prăjire, care le făcea mai subțiri. Tot Hesychios definește ταγηνίαι drept prăjituri de sacrificiu preparate din făină de alac și în untură, la care se adăuga miere, susan și brânză (*id. s.u.* ταγηνίαι) πεμμάτια ἀπὸ τηγάνων. οἱ δὲ στέας ὑγρόν, ἐπιχεόμενον τηγάνῳ, ᾧ προσβάλλεται μέλι, σησάμη, τυρὸς. În secolul al IX-lea p. Photios, reluând în parte textul lui Hesychios, adaugă că puteau fi preparate și cu stafide: (Phot. *Lex. s.u.* ταγηνίας) πέμματα ἐστὶ τῶν ἀπὸ τηγάνου ἐκ στέατος ὑγροῦ καὶ τυροῦ καὶ μέλιτος καὶ ἀσταφίδος. Definiția acestuia este reprodușă identic în secolul al XII-lea p. de *Etymologicum Magnum* și în secolul al XIII-lea p. de către Pseudo-Zonaras (*E.M.* și *Ps. Zonar. s.u.* ταγηνίας)⁴.

48. ἡ τευθίς „Calamarul”

¹ Numele calamarului, τευθίς, desemna de asemenea un tip de turtă de sacrificiu (πέμμα) (*u.* II, A, a, 48). Nu este exclus ca și în acest fragment să dăm o asemenea interpretare cuvântului.

² *V. ἐπίχυτος* II, C, 25.

³ *V. ἐγκρίς* II, A, a, 14.

⁴ *Cf. Lex. Seg. s.u.* ταγηνίας II, A, a, 47.

Τευθίς este o turtă sacrificială de tip πέμμα. Numele ei este o folosire figurată pentru sensul comun al substantivului τευθίς „calamar”¹ (*Loligo vulgaris* Lam. sau *Todarodes sagittatus* Lam.²), plecând cel mai probabil de la forma ei. Nu este exclus ca această situație să fi fost favorizată de posibila etimologie a lui τευθίς, un radical **dheu-dh-* „a curge”³, cf. θέω „a alerga”, trimițând la o consistență moale a acestei turte, așa cum lasă de altfel impresia și animalul marin. De asemenea, calamarul era o mâncare apreciată, ceea ce favoriza în plus extinderea numelui său către un alt produs gastronomic⁴. În Grecia există și astăzi o prăjitură cu numele de „calamar”, θράπσαλο, format însă pe baza radicalului verbului θρύπτω „a fărâma” + suf. -άλο.

Cea mai veche atestare a numelui acestei turte datează din perioada în care scrie autorul opsartitic Iatrocles, necunoscută de altfel; ea este oricum anterioară celei în care își compune lucrările gramaticul Pamphilos (secolul I p.), care-l citează pe Iatrocles. Fragmente din textul lui Pamphilos au ajuns la noi prin intermediul lui Athenaios. El spune că numele turtei este menționat de către Iatrocles în lucrarea *Brutarul* (Ἀρτοποιικός), identică poate cu cea intitulată *Despre plăcinte* (Περὶ Πλακούντων), atribuită aceluiași autor: (Iatrocl. *ap.* Pamphil *ap.* Ath. 326e) καὶ πέμμα δέ τι τευθίδα ὀνομάζειν Ἰατροκλέα ἐν Ἀρτοποιικῷ φησι Πάμφιλος. Singurul care confirmă acest sens al lui τευθίς este Hesychios, care pune sensul de turtă al cuvântului înaintea celui de animal marin: (Hsch. *s.u.* τευθίς) πέμμα πλακουντῶδες. καὶ εἶδος ἰχθύος θαλαττίου. Este foarte posibil ca acesta să se inspire din textul lui Athenaios, singura sursă fiind astfel Iatrocles.

49. ὁ / ἡ Τρίπολις „Tripoli”

Τρίπολις denumește, potrivit lui Hesychios, un tip de turtă de sacrificiu (πέμμα). Sensul etimologic al cuvântului este însă cel de „ligă a trei orașe”, fiind compus din numeralul τρίς „trei” și substantivul πόλις „oraș”. În Grecia erau cunoscute mai multe astfel de alianțe, precum cea din Achaia⁵, Arcadia⁶ și, mai cu seamă, cea din Fenicia⁷ între orașele Tyr, Sidon și Arados, astăzi cu numele păstrat Tripoli. Hesychios este singurul care atestă sensul de turtă al acestui cuvânt, considerând chiar că acesta este primul înțeles al lui Τρίπολις, iar cel de „oraș” este secundar: (Hsch. *s.u.* Τρίπολις) εἶδος πέμματος. καὶ πόλις. Credem că numele turtei se identifică de fapt cu cel al orașului din Fenicia, cel mai cunoscut dintre toate cu acest nume, fiind probabil o specialitate a regiunii, importată în Grecia la o dată necunoscută.

50. ὁ φθόις / φθοῖς / τὸ φθοίδιον / ὁ φθοῖσκος „Turta pisată” (?)

Φθόις, prin contragere attică φθοῖς, pronunțat monosilabic⁸, este numele unei turte de sacrificiu despre care s-au păstrat numeroase informații. Potrivit surselor era în formă de

¹ Cf. Semon. 15; Ar. *Ach.* 1156; *id.* *Eq.* 929 și 934; Thphr. *Fr.* 40; Gal. *De alim. fac.* 6, 736 și 769; *id.* *De com. med.* 12, 687. Cf. D' Arcy W. Thompson, *A Glossary of Greek Fishes, s.u.*, London, 1947 și E. de Saint-Denis, *Le vocabulaire des animaux marins en latin classique, s.u. loligo*, Paris, 1947.

² Deși sunt două animale marine diferite, greaca nu pare să le fi distins cu nume separate.

³ Ipoteză susținută de către Tovar, *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft*, Munich, 10, 1957, pp. 77-83.

⁴ Comicii atestă folosirea calamarului în bucătărie, în general bine condimentat: cf. Anaxandr. *fr.* 42 Kassel-Austin *ap.* Ath. 131d; Metag. *fr.* 6 Kock *ap.* Ath. 269f; Eub. *fr.* 14 Kassel-Austin *ap.* Ath. 622f; Antiph. *fr.* 130 și 216 Kassel-Austin *ap.* Ath. 295f și 623b; Alex. *fr.* 84 Kassel-Austin *ap.* Ath. 326d-e; Sotad. *Com. fr.* 1 Kassel-Austin *ap.* Ath. 293c.

⁵ Cf. Plb. 4, 81, 7.

⁶ Cf. Paus. 8, 27, 4.

⁷ Cf. D.S. 16, 41; Str. 754, etc.

⁸ Cf. Sch. in Ar. *Pl.* 677; Hdn. Gr. 1, 400.

calotă sferică (ὀμφαλός) puțin groasă, așezată pe o bucată de aluat și preparată dintr-un amestec de brânză frământată, apoi trecută prin sită, la care se adăuga miere și făină. Numele turtei, dacă nu este un împrumut de origine necunoscută, ar putea fi un derivat de la φθόη „consumare” (din radicalul verbului φθίνω „a se epuiza, a se consuma”), fie plecând de la ideea de pisare a brânzei sau a făinii, fie de la faptul că turta era destinată „consumării” în focul altarului. Există și un tip de cupă cu formă omonimă cu numele turtei, similară cu φιάλη ὀμφαλωτή¹, dar care pare să-și ia numele de la forma turtei. Cuvântul mai are sensul de „pastilă”², de la forma sa rotundă, și de „lingou” de metal prețios, numit astfel după forma lui, lui, atunci când este scos din creuzet³. Există atestate și două forme diminutive φθοίσκος, în special cu sensul de „pastilă” în limbajul medical⁴, dar și cu sens culinar într-un singur context⁵, și φθοίδιον cu sensul de „turțiță”⁶.

Cea mai veche atestare datează din secolul al V-lea a. În comedia *Ploutos* a lui Aristofan, sclavul Carion povestește cum a văzut un preot furând de pe masa sacră turtele φθοῖς și smochinele uscate destinate zeilor: (Ar. *Pl.* 676-8)

Ἐπειτ' ἀναβλέψας ὄρω τὸν ἱερέα
τοὺς φθοῖς ἀφαρπάζοντα καὶ τὰς ἰσχάδας
ἀπὸ τῆς τραπέζης τῆς ἱερᾶς.

Caracterul sacru al acestor turte este evident. Conform scoliei la acest vers este vorba de niște „plăcinte” sau „turte” de sacrificiu (*Sch. in Ar. Pl.* 677) ἔστι δὲ πλακούντας ἢ πέμματα; în plus scolia adaugă că poetul Callimah ar fi folosit numele de φθοῖς în locul celui de πλακοῦς. Această precizare va fi reluată în secolul al XII-lea p. de către Ioannes Tzetzes în comentariul său la piesa lui Aristofan: (Tz. *Proll. Com. Pl.* 677) φθοῖς· ὁ δὲ Καλλίμαχος „φθοῖας”, ἦτοι πλακούντας οὖν. Textul lui Callimah nu s-a păstrat decât din această citare⁷. Această precizare este mai degrabă o indicație privind forma turtei φθοῖς, plată și alungită, decât o dovadă a unei posibile înlocuiri a termenilor în perioada lui Callimah, fapt de altfel contrazis de celelalte surse. Trebuie remarcat, în același timp, că nici un alt pasaj de comedie nu mai atestă numele turtei φθοῖς, lucru curios dacă ținem seama că, în general, numele atestate la Aristofan sunt prezente la mai mulți comediografi contemporani și sunt reluate apoi în Comedia Nouă din secolul al IV-lea a. O explicație ar putea consta în perceperea numelui ca fiind legat prea mult de ceremonialul sacru și deci o mai mică legătură cu viața privată descrisă în general în comedie⁸.

Doi autori atestă numele turtei în secolele IV-III a: Theophrastos în tratatul *Despre Pietate* spune că φθοῖς putea fi făcută din făină de grâu sau de orz: (Thphr. *Piet.* 2, 46) ἀλεύρων πυρίνων καὶ κριθίνων φθοῖς. Din aceeași perioadă datează o epigramă din *Anthologia Palatina* atribuită lui Ad(d)aios din Macedonia, același cu cel cunoscut din Mitylene, Macedonia fiind probabil locul de naștere, iar Mitylene cel al afirmării. Epigrama este o invocare către Demetra căreia i se aduc ca sacrificiu o oaie, un vițel fără coarne și o turtă φθοῖς rotundă așezată într-un coșuleț⁹ în speranța unei recolte bogate: (*AP* 6, 258, 1-3)

¹ Cf. Eup. 373 Kock *ap.* Ath. 502b.

² Cu forma de plural φθοῖς la Hp. *Mul.* 104, 3-22-25.

³ Aceeași metaforă și în fr. gâteau = „masse de métal se figeant après fusion dans le fourneau” (Littré, 1881).

⁴ Cf. Hp. *Mul.* 51, 10; *ibid.* 74, 58; *ibid.* 206, 8. Cf. de asemenea raportul în latină dintre *pastillum* „turtă de formă rotundă” și *pastillus* „pastilă, medicament”. *V. pastillum* III, A, 13.

⁵ Cf. Erot. 134, 9.

⁶ Cf. Poll. 6, 77.

⁷ Call. *Fr.* 610.

⁸ Termenul πέμμα însuși lipsește din comedie.

⁹ Astfel de coșulețe (λίκνα) cu dulciuri au fost descoperite în Akrokorinthos. Despre așezarea lor în coșulețe și oferirea lor zeilor cf. Allaire Brumfield, *Cakes in Liknon: Votives from the Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth*, Hesperia, vol. 66, nr. 1, 1997, pp. 147-172.

Τὰν ὄιν, ὦ Δάματερ ἐπόγμιε, τὰν τ' ἀκέρωτον
 μόσχον καὶ τροχιὰν ἐν κανέῳ **φθοῖδα**
 σοὶ ταύτας ἐφ' ἄλλως, (...).

În aceeași perioadă numele turtei este asociat în inscripții cu numele zeilor Hestia, Zeus, Apollo și Asklepios. Astfel, într-o inscripție din secolul al IV-lea a., păstrată fragmentar, din Erythrea privitoare la cultul lui Asklepios, φθοῖς intră într-o formulă de adresare sacră: (*GDI* IV p. 883¹) θυστὰ θύηι φθοῖγ... . De asemenea, într-o altă inscripție datată între secolele IV-III a., care păstrează un calendar de cult din insula Cos, se vorbește despre numărul de astfel de turte ce trebuiau oferite diferiților zei: (*SIG* 1025, 31, 30 și 37²) rândul 30 καὶ τὸν καυτὸν καὶ φθοῖας ἐπτὰ καὶ μέλι și rândul 37 [θ]ύη καὶ τοὺς φθοῖας. În sfârșit, într-o inscripție din insula Rhodos datată mai târziu, în secolul I p., φθοῖς, numită explicit πέμμα „turtă de cult”, apare ca darul de sacrificiu oferit lui Zeus Atabyrios³: (Sokolowski 2: 109, 4-5) πέμματα [...] θυόμ[ε]νο[ν καὶ] φθ[ό]ιας... .

Singura rețetă a acestei turte datează dintr-un text din secolul I p, inspirat mai degrabă din surse latinești. În lista lui Chrysippos din Tyana φθοῖς se bucură de un spațiu amplu în comparație cu celelalte nume de dulciuri: (Chrysipp. Tyan. *ap.* Ath. 647d-e) ὁ δὲ φθοῖς οὕτω γίνεται· τυρὸν ἐκπέσας τρῖβε καὶ ἐμβαλὼν ἐς κόσκινον χάλκεον διήθει, εἶτ' ἐπίβαλε μέλι καὶ σελίγνεως ἡμίναν⁴ καὶ συμμάλαξον εἰς ἔν. Aflăm astfel că este preparată din brânză proaspătă, trecută prin sită pentru a i se îndepărta serul. Din rețetă lipsesc detaliile legate de modul de coacere, dar se precizează că aluatul este făcut, ca și în cazul plăcintei **catillus ornatus*⁵, cu făină σέλιγνις (cu grafia obișnuită σίλιγνις)⁶, „floarea făinii de grâu”, mai fină decât σεμίδαλις, obținută din σίλιγνον „grâu comun de prima calitate”⁷, un împrumut din lat. *siligo* cu același sens. Există și o pâine făcută din acest grâu, ἄρτος σιλιγνίτης „pâine din cea mai bună făină de grâu”⁸. Prezența numelui turtei φθοῖς în lista lui Chrysippos indică o cunoaștere a acesteia și în bucătăria romană, lucru confirmat și de o inscripție latinească de la Roma din secolul I a. unde este atestată o formă de ablativ plural scrisă sub forma *pthoibus*, pentru **phoitibus*, alături de turta *popanum*⁹ (*Act. lud. saec. Aug.* (Corp. VI 32323) 115 *sacrificium fecit deis [I]lithyis libeis*¹⁰ ... *popanis VIII pthoibus VII [II prec]ati sunt ita*). Grafia cu *oi* și nu cu *oe* pare să indice o pronunțare bisilabică φθοῖ-, cea din greaca κοινή, nu din dialect attic¹¹. Este foarte posibil ca numele turtei grecești să fi fost împrumutat în latină, iar Chrysippos să ofere această rețetă pe baza unei surse romane dispărute.

Cel care-l citează pe Chrysippos, Athenaios, oferă un alt nume al turtei φθοῖς. El spune că unii o numesc σελήνη „luna”, fiind de forma acesteia: (Ath. 489d) διὸ τὴν τράπεζαν κυκλοειδῆ κατεσκευάσαντο καὶ τοὺς τρίποδας τοὺς τοῖς θεοῖς καταγιζομένους, φθοῖς κυκλοτερεῖς καὶ ἀστέρας ἔχοντας, οὓς καὶ καλοῦσι

¹ Cf. Sokolowski 1: 24A. Numele turtei este atestat și într-o inscripție din Rhodos (*IG* XII, 1, 2 și 6).

² Cf. F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris, 1969, nr. 151A.

³ Numele vine de la Ἀταβύριον, munte din Rhodos unde se afla un templu în cinstea lui Zeus, cf. Pi. O, 7, 160. De la același nume exista în greacă un nume de pâine, probabil de origine rodiană, ὁ ἄρτος ἀταβυρίτης, cf. Sopat. 9, 1 Kaibel *ap.* Ath. 109e.

⁴ Lat. *hemina* „hemina”, unitate de măsură de capacitate folosită în Sicilia și apoi la Roma echivalentă cu ½ *sextarius* = 0 l. 2736.

⁵ V. **catillus ornatus* III, B, 5.

⁶ Cf. Gal. 6, 483; Eust. 1753, 6; *EM* 793, 8.

⁷ Cf. *PLond.* 1, 266, 112 (sec. II p.).

⁸ Cf. Gal. 6, 483; scris σιλιγνείτης într-o inscripție din sec. I-II p. din Ephes (*Supp. Epigr.* 4, 518).

⁹ V. πόπανον II, A, b, 1 și *popanum* III, A, 15.

¹⁰ Pentru *libis*, u. *libum* III, A, 1.

¹¹ Cf. *pthois* = *uum* (i.e. *libum*) *Gloss. s.u.* φθοῖς în *LSJ*.

σελήνας. καὶ τὸν ἄρτον δ' ἐκάλεσαν ὅτι τῶν σχημάτων ὁ κύκλος ἀπῆρτισται καὶ ἔστι τέλειος. În greacă este atestată o turtă cu numele de „lună”, atât sub forma σελήνη, în mai multe surse, cât și ἐπισέλη(λι)να, într-un fragment din Platon Comicul, de unde reiese un posibil sens licențias al acesteia¹. Probabil că aceste două nume de turte, distincte la origine de de φθοῖς, s-au confundat la o anumită dată cu ea.

În secolele II-III p. Clement din Alexandria vorbește despre prăjiturile φθοῖς care se aflau în coșulețele sacre (λίκνα) purtate la misteriiile lui Dionysos și ale lui Γῆ Themis²: (Clem. Al. *Protr.* 2, 19) οἶαι δὲ καὶ αἱ κίσται αἱ μυστικάι· δεῖ γὰρ ἀπογυμνῶσαι τὰ ἅγια αὐτῶν καὶ τὰ ἄρρητα ἐξαιρεῖν. οὐ σημαμαὶ ταῦτα ... δὲ καὶ φθοῖς De asemenea, filosoful Porphyrios din Tyr, în secolul al III-lea p., asociază în tratatul său *De Abstinencia* (Porph. *Abst.* 2, 7) numele turtei cu sacrificiile aduse lui Helios și zeitelor Horai (Dike, Eunomia, Eirene), fiicele lui Zeus și ale lui Themis, folosind aceeași expresie ca și Theophrastos (*u. supra*). Este de remarcat multitudinea de zei cu care este asociat numele acestui produs de-a lungul timpului.

Gramaticii și lexicografii explică diferit numele turtei în funcție de sursele pe care le-au folosit. În secolul I p. Erotianos atestă atât forma φθοῖς, cât și diminutivul φθοῖσκος, ezitând în a le echivala cu πόπανον sau πλακοῦς. De asemenea, le consideră aparținând dialectului attic ca termeni de cult. În final precizează că această turtă are forma lui καρδάμη, numele unei prăjituri persane³: (Erot. 134,9) φθοῖσκους καὶ φθοῖς· ἔστι δὲ ποπάνων ἢ πλακούντων εἶδος, οὕτω καλουμένων παρ' Ἀπτικοῖς, ᾧ χρώνται εἰς τὰς θυσίας. ἔστι δὲ τῷ σχήματι ὅμοιον καρδάμη. În secolul al II-lea p. gramaticul Pausanias numește φθοῖς un tip de πέμμα adusă ca ofrandă de sacrificiu zeilor împreună cu măruntaiele victimelor: (Paus. Gr. 116, 8) φθοῖς δὲ ἦσαν πέμματα, ἃ τοῖς θεοῖς μετὰ τῶν σπλάγχων ἔθουν⁴. În același secol gramaticul Moeris, spunând că φθοῖς se pronunță într-o singură silabă, adaugă că este un tip de πέμμα de sacrificiu întinsă, având o parte centrală proeminentă (ὄμφαλός). Grecii o numeau πόπανον „turtă de sacrificiu”: (Moer. 212, 1) ἔστι πέμμα πλατὺ ἔχον ὄμφαλόν. πόπανον Ἑλληνες. Contemporan cu acesta, Pollux o numește πλακοῦς „plăcintă” și este singurul care atestă și o formă diminutivală (φθοῖδιον) cu sens culinar (Poll. 6, 76) τὰ δὲ πλακούντων εἶδη [...] φθοῖς καὶ φθοῖδια. Mai târziu, lexiconul lui Hesychios oferă aceeași echivalență, fără să mai ateste și forma diminutivală: (Hsch. s.u. φθοῖς) πλακοῦς⁵. Discutând despre turtele ἀνάστατοι⁶, Photios în secolul al IX-lea p. sugerează o posibilă echivalență cu φθοῖς: (Phot. *Lex. s.u. ἀνάστατοι*) [...] ἐλέγοντο δὲ τινες πλακοῦντες [...] φθοῖς. și (*id. s.u. φθοῖς*) ὄνομα πλακοῦντος. Definiția este copiată întocmai de *Etymologicum Magnum* (*E.M. s.u. φθοῖς*), care adaugă textul din Chrysippos din Tyana, preluat cu siguranță prin intermediul lui Athenaios. Gramaticul Thomas Magister din secolele XIII-XIV p. caracterizează φθοῖς drept plăcintă întinsă și rotundă, numită astfel de către cei din Attica, în timp ce restul grecilor o numeau πόπανον⁷: (Thom. Mag. 381, 14) φθοῖς παρ' Ἀπτικοῖς πλακούντιόν [τι] πλατὺ καὶ περιφερές, ὃ παρ' Ἑλλησι λέγεται πόπανον. În sprijinul acestei afirmații el adaugă exemplul din *Ploutos* al lui Aristofan.

51. ὁ χαυῶν

¹ V. σελήνη și ἐπισέλη(λι)να II, A, c, 7.

² Cf. G. W. Elderkin, *The Cults of the Erechtheion*, Hesperia, vol. 10, nr. 2, pp. 113-124, 1941.

³ V. ἡ καρδαμάλη / καρδάμη / παρδαμάλη II, B, 16.

⁴ Exact aceeași explicație apare și în lexiconul Suda (*Suid. s.u.*).

⁵ Formulări similare apar și în *Lex. Seg. s.u. φθοῖς*; *Lex. Ar. Gr. s.u. φθοῖς*: εἶδος πλακοῦντος și *Ps. Zonar.* 1806, 17 φθοῖς· εἶδος πλακοῦντος.

⁶ V. ἀνάστατος II, A, a, 4.

⁷ V. πόπανον II, A, b, 1.

Χαυών este numele folosit în *Septuaginta* pentru a reda ebraicul pl. *kawwān* (כַּוְוָן)¹, un tip de turtă de sacrificiu. Ambele contexte unde este atestat numele acestei turte sunt din *Ieremia*: (LXX *Ie.* 7, 18) οἱ υἱοὶ αὐτῶν συλλέγουσιν ξύλα, καὶ οἱ πατέρες αὐτῶν καίουσι πῦρ, καὶ αἱ γυναῖκες αὐτῶν τρίβουσιν σταῖς τοῦ ποιῆσαι χαυῶνας τῆ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἔσπεισαν σπονδάς θεοῖς ἀλλοτρίοις, ἵνα παροργίσωσίν με. Așa cum rezultă din text, χαυῶν era făcută din făină de grâu amestecată cu apă (σταῖς²). Pasajul va fi reluat de părinții bisericii, care vor echivala numele turtei cu πέμμα sau πόπανον, numele obișnuite al turtelor sacrificiale în limbaj păgân³. Al doilea context este tot din registrul actului sacrificial: (*ibid.* 51, 19) καὶ ὅτι ἡμεῖς θυμιῶμεν τῆ βασιλίσει τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἔσπείσαμεν αὐτῆ σπονδάς, μὴ ἄνευ τῶν ἀνδρῶν ἡμῶν ἐποιήσαμεν αὐτῆ χαυῶνας καὶ ἔσπείσαμεν σπονδάς αὐτῆ;⁴. Numele turtei este transliterat în latină cu forma de plural *chauonae*⁵, fiind folosit de Hieronim pentru traducerea aceluiași pasaje biblice.

Lexicografii greci vor cita numele acestei turte cu erori atât de sens, cât și de formă. Hesychios atestă mai multe forme corupte ale numelui turtei (χαβῶνες⁶, χαμῶνας, χαυνῶνες) cu definiții contradictorii, ceea ce ne face să credem că nu și-a dat seama că este vorba de unul și același cuvânt: (Hsch. *s.u.* χαβῶνες) στέατα ὀπτώμενα ἀπὸ ἀλεύρου sau (*id. s.u.* χαμῶνας) στέαρ, ἢ τὰ ἐκ στέατος τικτόμενα sau (*id. s.u.* χαυνῶνες) ἄρτοι ἐλαίῳ ἀναφυραθέντες. *Lexiconul Suda*, reluând parțial una dintre definițiile lui Hesychios, dar cu forma corectă a numelui turtei, consideră că este vorba de niște pâini făcute din făină de orz amestecată cu ulei sau de niște legume fripte: (Suid. *s.u.* χαυῶνας) ἄρτους ἐλαίῳ ἀναφυραθέντας κριθίνους· ἢ λάχανα ὀπτά.⁷

52. ἡ χρυσόκολλα „Malahitul”

Χρυσόκολλα este un preparat culinar din miere și semințe de in. Nici o sursă nu îl numește explicit printre dulciuri, ci doar βρωμάτιον / βρώμα „aliment”, dar atât compoziția, cât și contextul în care apare, înclină către această variantă, probabil către o turtă de sacrificiu de tip πέμμα. Numele ei este un compus din adjectivul χρυσός „de aur” și substantivul κόλλα „lipici, clei”. În limbaj științific compusul χρυσόκολλα denumeste „malahitul, carbonatul natural de cupru de culoare verde, cristalizat”⁸. Chiar dacă atestarea cuvântului cu sens culinar culinar este foarte veche, χρυσόκολλα trebuie să fi avut inițial sensul tehnic, de la care, prin folosire figurată, l-a primit pe cel de turtă. Astfel, κόλλα trimite probabil la consistența vâscoasă a mierii, iar χρυσός la culoarea ei.

Principala atestare a numelui turtei datează din secolul al VII-a a. Athenaios, vorbind despre un sortiment de pâine cu mac, citează câteva versuri din poetul liric Alcman. Acestea au fost atribuite fie unui cântec de nuntă, fie unui poem recitat cu ocazia unei mese rituale: (Alcm. *fr.* 19 *PMG ap.* Ath. 111a)

¹ Cf. Koehler-Baumgartner, *Lexicon* p. 428.

² Cf. Hdt. 2, 36; Hp. *Art.* 38; Thphr. *Od.* 51; LXX *Ex.* 12, 34.

³ Cf. Epiph. *Haer.* 3, 482, 30; Chrys. *Fr. in Ier.* 64, 837, 44 care adaugă τί ἐστι, χαυῶνας; πόπανα (ἄλλ. πέμματα), φησὶν, ἄρτους. Thdt. *Ier.* 81, 552, 9.

⁴ Cf. Chrys. *In Gen.* 54, 408, 9; Didym. *Jo.* 180, 33; Thdt. *Ier.* 81, 704, 32/38.

⁵ Hier. *in Ier.* 7, 17 p. 894 *filii colligunt ligna et patres succendunt ignem et mulieres conspergunt adipem, ut faciant placentas siue chauonas reginae – siue militiae – caeli ... c h a u o n i m, quas nos placentas interpretati sumus siue praeparationes, ut omne genus ostendat sacrificii reginae caeli; id. in Is.* 57, 6 p. 671 *nulli ... dubium, quin chauonas placentas significant siue crustulas in manu artificis praeparatas. hoc enim lingua nostra chauonas sonat.*

⁶ Scriitorul ecleziastic din secolul al VI p. Olympiodorus atestă o formă apropiată, χαβῶνας, definind-o drept un un tip de πέμμα, turtă de sacrificiu (Olymp. *D. fr. in Ier.* 93, 644, 40).

⁷ Cf. *EM* 807, 43.

⁸ Cf. Arist. *Mir.* 834^b20; Thphr. *Lap.* 26, 40; Bolus 2, 46, 16; Dsc. 5, 74, 89; Plin. *Nat.* 33, 86.

κλῖναι μὲν ἑπτὰ καὶ τόσαι τράπεσσαι
μακωνίδων ἄρτων ἐπιστέφουσαι
λίνω τε σασάμω τε κῆν πελίχναις
πέδεσσι¹ χρυσοκόλλα

Din fragment și pe baza etimologiei se poate înțelege că întreaga turtă χρυσοκόλλα avea o consistență cremoasă și era servită împreună cu pâinile cu mac (μακωνίδες), amintite în versul al doilea. Semințele de in și susanul pomenite apoi sunt ingredientele care intrau în prepararea turtei χρυσοκόλλα. Se știe că din in se obținea un tip de făină, care, amestecată cu miere, trecea drept având virtuți afrodisiace². După citarea versurilor, Athenaios explică sensul ultimului cuvânt: (*ibid.*) ἐστὶ βρωμάτιον διὰ μέλιτος καὶ λίνου, oferind astfel principalele ingrediente ale rețetei. Mai există o singură altă mărturie despre această turtă; lexiconul lui Hesychios reia aproape cu aceleași cuvinte scurta precizare a lui Athenaios, folosind însă în loc de numele inului pe cel al semințelor de in (λινόσπερμον), termen împrumutat probabil dintr-o rețetă medicală³: (Hsch. *s.u.* χρυσοκόλλα) βρώμα τι ἐκ λινόσπερμου καὶ μέλιτος.

¹ Formă coruptă: Bergk propune conjectura λίνω τε σασάμω τε κημπελαίναις πέδεσσι χρυσοκόλλα.

² Galenos amintește o mâncare asemănătoare cu χρυσοκόλλα în care semințele de in sunt fripte în miere și servite cu *garum* (Gal. *De alim. fac.* 6, 549). Cf. Plin. *Nat.* 18, 73 și 19, 16.

³ Cf. Dsc. 2, 80, 4; Sor. 1, 56; Archig. 12, 23; Gal. *ST* 6, 446; *id.* *De meth.* 10, 796; Ruf. *Sat. Gon.* 45, 3; Philum. *Ven.* 14, 4, 3; Aët. 102, 1, *etc.*

b. πόπανα

1. τὸ πόπανον „Turta coaptă”

Πόπανον este o turtă de sacrificiu de formă rotundă, plată, cu una sau mai multe proeminențe în partea din mijloc, numite ὀμφαλωτὰ πόπανα, propriu-zis „de forma buricului”. Inițial a desemnat un tip particular de turtă de sacrificiu, pentru ca mai apoi să devină o denumire generică pentru o întreagă serie de turte sacrificiale. Numele ei este un derivat, care prezintă o veche alternanță cu vocala *o*, de la verbul πέσσω (att. πέπτω) „a arde la foc, a coace”, folosit în general pentru pâini și dulciuri, din radicalul *pek^w- „a găti”, scr. *pacati*, v. sl. *pekō*; în italo-celtică tema a trecut la *k^wek^wo-, de unde lat. *coquo* „a găti”, gal. *pobi*. Πόπανον a fost împrumutat și în latină cu forma *popanum*, așa cum atestă o inscripție de la Roma din secolul I a. (*Act. lud. saec. Aug.* (Corp. VI 32323) 141 *popanis datis*, 115 *s[a]crificium fecit deis [I]lithyis libeis¹ ... popanis VIII pthoibus² VII[II] prec]ati sunt ita*, 143 *Apollo, uti te popanis dat[i]s bona prece precatus sum*) și un vers din Iuvenal (Iuv. 6, 541 *tenui popano corruptus Osiris*). Glosarele latinești atestă de asemenea cuvântul grecesc, definind cu ajutorul lui numele turtei sacrificiale *libum*.

Importanța acestei turte în religia greacă a făcut ca de la πόπανον să fie derivate mai multe forme:

A. un verb, ποπανοποιέω „a face turte de tip πόπανον”, (Procl. *In R.* 1, 245, 21)

B. două forme adjectivale: 1. ποπανοποιός, ὄν (Procl. *In R.* 1, 245, 23). 2. ποπανώδης (Hsch. *s.u.* φυσακτήρ³), ambele cu sensul „asemănător cu o turtă πόπανον”.

C. trei substantive, echivalente pentru πόπανον: 1. ἡ ποπάς, ἄδος care se formează în mod secundar de la πόπανον (*AP* 6, 232 (Crin.) și Suid. care citează versul din *AP s.u.* ποπάδες). 2. ποπανεῖον, glosat în latină *panificium* (*Gloss.*) 3. τὸ ποπάνευμα (*AP* 6, 231 (Phil.), Suid. și printr-o coniectură la Theoc. 26, 7).

În funcție de numărul de proeminențe pe care îl avea pe suprafața ei, turta πόπανον purta numele de πόπανον μονόμφαλον „cu o singură proeminență” sau πολυόμφαλον „cu mai multe proeminențe”. Cele cu una singură erau asociate cultului zeilor Artemis, Leto, Herakles, Kourotrophos⁴ și Hermes. Pentru atestarea numelui turtei cu raportare la un anumit zeu dovezile sunt în primul rând epigrafice. Astfel, într-o inscripție din secolul al IV-lea a. din Pireus πόπανον este legat de cultul Artemidei și al lui Leto, precizându-se câte astfel de turte trebuiau oferite în timpul ceremoniei: (Sokolowski 3, nr. 23): Ἀρτέμιδος Ἀκολούθοι μονόμφαλα III [Λετ]οῦ· μονό[μφα]λα· III; într-o altă inscripție de cult ateniană din secolul III-II a. sunt oferite trei πόπανα lui Herakles: (Sokolowski 3, nr. 24): Ἡρακλέως θύειν τρία μονόμφαλα; într-un calendar de cult nedatat din insula Samos astfel de turte sunt oferite lui Kourotrophos și lui Hermes: (Sokolowski 2, nr. 80, 4): Κουροτ[ρόφωι καὶ] Ἑρμῆι· πόπα[να] μονόμφαλ[α III].

Cele cu mai multe proeminențe, numite πόπανα πολυόμφαλα⁵ sau chiar ὀμφαλωτὰ πόπανα⁶, se deosebeau între ele în funcție de numărul acestora. De obicei cu cinci, așa cum rezultă din mărturiile arheologice, puteau avea însă până la douăsprezece (πόπανα δωδεκόνφαλα) și erau asociate în acest caz cu numele celor „Două zeițe” (Demetra și Persephona), ale lui Apollo, Artemis, Zeus „Țăranul”, Poseidon, Vânturilor, Kronos și

¹ Pentru *libis*, u. *libum* III, A, 1.

² Grafie greșită pentru *phoitibus*, u. *s.u.* φθοῖς.

³ Un tip de pâine asemănătoare cu o turtă de sacrificiu.

⁴ Epitet cu sensul de „hrănitor de copii” atribuit mai multor divinități: Apollo (Call. *Del.* 2, 276), Hecate (Hes. *Th.* 450), Artemis (D.S. 5, 73), Aphrodita (Hom. *Epigr.* 12).

⁵ Cf. Clem. Al. *Protr.* 2, 19 καὶ πόπανα πολυόμφαλα χόνδροι τε ἄλων καὶ δράκων, ὄργιον Διούσου Βασσάρου.

⁶ Cf. Plb. 6, 25, 7 τοῖς ὀμφαλωτοῖς ποπάνοις παραπλήσιον τοῖς ἐπὶ τὰς θυσίας ἐπιτιθεμένοις.

Herakles; mărturie stau tot sursele epigrafice și în primul rând un calendar de cult din Athena datat în secolul I p. care cuprinde numele tuturor acestor zeități: (Sokolowski 3, nr 52, 1-3) θεαῖς ... πόπανον [δωδεκόν]φαλον χοινικιαῖον; (*ibid.* 9-11) Ἀπόλλωνι καὶ Ἀρτέμιδι ζ' π[ό]πανον χοινικιαῖον ὀρθόνφαλον καὶ καθήμε[ον] δωδεκόνφαλον; (*ibid.* 12-3) Διὶ Γεωργῶ κ' πόπανον χοινικιαῖον ὀρθόνφαλον δωδεκόνφαλον; (*ibid.* 17-8) πόπανον χοινικιαῖον δωδεκόνφαλον καθήμε[ον], Ποσιδῶνι Χαμαιζήλῳ; (*ibid.* 19-20) Ἀνέμοις πόπανον χοινικιαῖον ὀρθόνφαλον δωδεκόνφαλον νηφάλιον; (*ibid.* 26-8) Ἡρακλεῖ ... πόπανα χοίνικος δωδεκόμφαλα.

O altă caracteristică a acestei turte era că trebuia preparată dintr-o χοῖνιξ, măsură de grâu (1, 08) echivalentă cu patru sau trei κοτύλη (0, 27) și în acest caz era numită πόπανον χοινικιαῖον; existau cazuri când sacrificiul impunea o turtă din două χοῖνιξ, așa cum atestă o inscripție de cult din Cos din secolul al III-lea a.: (Sokolowski 3, nr. 169B I, 9-10) πόπα]νον ἐγ δύο [χοινίκων.

De-a lungul timpului au existat mai multe varietăți ale acestei turte, care au primit nume diferite: un tip de πόπανον oferit lui Zeus „Țăranul”, Vânturilor și lui Herakles este descris ca fiind ὀρθόνφαλον, adică „cu o proeminență verticală” și apare într-un calendar de cult din Athena: (Sokolowski 3, nr. 52, 12-3) Διὶ Γεωργῶ κ' πόπανον χοινικιαῖον ὀρθόνφαλον, (*ibid.*, 19-20) Ἀνέμοις πόπανον χοινικιαῖον ὀρθόνφαλον și (*ibid.* 26-8) Ἡρακλεῖ ... πόπανα χοίνικος δωδεκόμφαλα ὀρθόνφαλα. Aceasta ar putea fi în același timp o altă denumire pentru turta cunoscută sub numele de ὀρθοστάτης¹ „cea dreaptă”.

Exista și un tip de πόπανον „turtit”, πόπανον καθήμενον, oferit lui Poseidon și lui Kronos, așa cum este numită în același calendar de cult din Athena din secolul I p.: (Sokolowski 3, nr. 52, 16-17) πόπανον χοινικιαῖον δωδεκόνφαλον καθήμε[ον] Ποσιδῶνι și (*ibid.* 23-4) Κρόνῳ πόπανον δωδεκόμφαλον καθήμενον, iar un alt tip este cel „cu striatiuni și cu o singură proeminență”: (*Inscr. Perg.* 8 (3), 161, 3) πόπανον ῥαβδωτὸν ἐννεόμφαλον.

Cele mai vechi atestări ale numelui turtei datează din secolul al V-lea a. Ele provin din surse literare, care dovedesc că πόπανον era o componentă esențială în ritualul de sacrificiu, adesea parte din προθύματα, „sacrificiile preliminare”. Rezultă clar dintr-o scenă din comedia *Ploutos* (Πλοῦτος) a lui Aristofan, unde Carion pregătește sacrificiul în onoarea zeului care dă numele piesei, așezând pe altar astfel de turte și ofrande: (Ar. *Pl.* 660-1) ἐπεὶ δὲ βωμῶ πόπανα καὶ προθύματα / καθωσιώθη [...]. Rămase pe altar și după sacrificiu, ele deveneau ispitoare pentru cei ce treceau pe lângă, așa cu reiese dintr-o altă scenă unde același Carion se laudă că „a consacrat” câteva astfel de turte în propriul său sac: (*ibid.* 680-1) εἶ που πόπανον εἶη τι καταλειμμένον· / ἔπειτα ταῦθ' ἤγιζεν εἰς σάκταν τινά. Aceeași asociere cu darurile făcute înainte de sacrificiu, pentru ca acesta să fie primit, este confirmată de o inscripție din secolul IV a. din Pireus referitoare la cultul lui Asklepios: (Sokolowski 3, nr. 21A, 2-6) κατὰ τάδε προθύεσθαι· Μαλεάτηι πόπανα τρία· Ἀπόλλωνι πόπανα τρία· Ἐρμῆι πόπανα τρία [...]. Tot la Aristofan, într-o scenă de sacrificiu din *Thesmophoriazousai* (Θεσμοφοριάζουσαι) numele turtei este asociat cu jurământul către „Cele două Zeițe” (Demetra și Persephona): (Ar. *Th.* 284-5) κᾶτ' ἔξελε / τὸ πόπανον, ὅπως λαβοῦσα θύσω ταῖν θεαῖν.

În comedie πόπανον putea primi sensuri figurate din cele mai neașteptate. Acest lucru rezultă clar dintr-o scenă de banchet din *Adunarea femeilor* (Ἐκκλησιάζουσαι) a lui Aristofan, unde toate alimentele sunt alese nu atât pentru rolul lor culinar, cât pentru posibilitatea de a fi interpretate într-o cheie obscenă. Astfel, expresia care cuprinde figura etimologică (Ar. *Ec.* 843) πόπανα πέττεται „se coc turte πόπανα” este de fapt o imagine care sugerează actul sexual, trimitând la unul dintre numeroasele eufemisme, în cazul de față

¹ *V.* ὀρθοστάτης II, A, b, 8.

πόπανον, prin care greaca exprima sexul femeiesc (κύσθος)¹. O scenă asemănătoare unde mai multe nume de dulciuri au o dublă semnificație erotică apare într-un fragment din piesa *Phaon* (Φάων) a lui Platon Comicul (Pl. Com. fr. 174 Kock)².

Tot în secolul al V-lea, dintr-un pasaj din *Statul* lui Platon reiese că ținea de respectul religios față de zei ca femeile să gătească turte πόπανα: (Pl. R. 455c) καὶ τὴν τῶν ποπάνων τε καὶ ἐψημάτων θεραπείαν, ἐν οἷς δὴ τι δοκεῖ τὸ γυναικεῖον γένος εἶναι [...]. Gramaticul din secolul al III-lea p., Timaeus, definește πόπανα în *Lexicon Platonicum* drept „turte de sacrificiu plate, subțiri și rotunde: (Tim. Lex. s.u. πόπανα) πέμματα πλατέα καὶ λεπτά καὶ περιφερῆ, referindu-se tocmai la contextul din *Statul*. Este semnificativ că, pentru a defini un nume generic cum devenise πόπανον în secolul al IV-lea p., gramaticul folosește unul și mai general, cum este πέμμα.

Istoricul Androtion, la confluența dintre secolele V și IV a., este cel dintâi care se folosește de numele πόπανον pentru a caracteriza o altă turtă. Astfel, într-un fragment păstrat într-o scolie la *Norii* (Νεφέλαι) lui Aristofan, el caracterizează βούς „boul”³, un alt tip de turtă, drept un tip de πόπανον folosit în sacrificii: (Androt. fr. 13, 3 ap. Sch. in Ar. Nub. 981) φασὶ βούν τὸ πόπανον καταφαγεῖν τὸ παρεσκευασμένον πρὸς τὴν θυσίαν. Acesta este semnul că πόπανον începea să nu mai denumească un anumit tip de turtă, ci să fie nume generic pentru o întreagă categorie de asemenea produse folosite în ceremonialul sacrificiului.

În secolul al IV-lea a. numele turtei este asociat în primul rând de cultul lui Apollo. Într-un fragment din *Constituția delienilor* a lui Aristotel, păstrat de către Diogenes Laertius, astfel de turte sunt aduse „fără foc” ca ofrandă la Delos lui Apollo: (Arist. fr. 8, 44, 489 ap. D.L. 8, 13) ἐν Δήλῳ τὸν Ἀπόλλωνος τοῦ γενέτερος [...] καὶ πόπανα μόνα τίθεσθαι ἐπ’ αὐτοῦ ἄνευ πυρός.

Theophrast confirmă într-un fragment din tratatul *De pietate* (Περὶ εὐσεβείας), păstrat de către Porphyrios, sacrificiul adus lui Apollo cu astfel de turte și fructe, precizând că acesta era obiceiul vechi: (Thphr. Piet. 8, 2 ap. Porph. Abst. 2, 59) τὸ δὲ παλαιὸν διὰ ποπάνων καὶ τῶν καρπῶν ἦν. Același Theophrast, vorbind în *Caracterele* (Χαρακτέρες) sale despre *Supersitiție* (Δεισιδαιμονία), spune că, în ziua a patra și a șaptea a fiecărei săptămâni, era recomandat să-ți cumperi ramuri de mirt, tămâie și turte πόπανα: (id. Char. 16, 10) καὶ ταῖς τετράσι δὲ καὶ ἐβδόμῃς προστάξας [...] ἐξελθὼν ἀγοράσαι μυρσίνας, λιβανωτόν, πόπανα. A patra zi era cunoscută încă de la Hesiod ca favorabilă luării auspiciilor, în timp ce a șaptea era asociată în special cultului lui Apollo⁴. Aceeași asociere cu tămâia a numelui turtei apare într-o scenă de sacrificiu și în comedia *Dyscolos* a lui Menandru: (Men. Dysc. 449-50) ὁ λιβανωτὸς εὐσεβὲς / καὶ τὸ πόπανον.

Istoricul Theopomp spune însă că și zeii Hermes și Hecate erau onorați cu tămâie, prăjituri ψαιστά⁵ și πόπανα: (Theopomp. Hist. fr. 344, 25) τὸν Ἑρμῆν καὶ τὴν Ἑκάτην [...] τιμᾶν λιβανωτοῖς καὶ ψαιστοῖς καὶ ποπάνοις.

Începând din secolul al III-lea a. πόπανον încetează să mai fie considerat un sortiment culinar aparte și devine un mijloc de caracterizare pentru alte turte de sacrificiu. Medicul Dieuches, citat de către Oribasius în *Collectiones medicae*, aduce pe lângă o informație de natură culinară referitoare la πόπανον⁶, și una de natură lingvistică; el spune că πόπανον era numită de către unii ἴτριον: (Dieuch. ap. Orib. Col. med. 4, 7, 33) τὸ δὲ πόπανον, ὃ τινες ἴτριον καλοῦσιν. Aceasta este o dovadă că πόπανον devenise un nume generic pentru turtele de sacrificiu, din moment ce ἴτριον denumește o specie aparte de turtă⁷.

¹ În greacă exista și o turtă de forma sexului femeiesc, μυλλός, u. II, A, c, 6.

² V. II, C, 5; II, A, a, 25; II, C, 21 s.u. ἄμυλος, θυλήματα, ἐνόρηης.

³ V. βούς II, A, c, 3.

⁴ Cf. W. H. Roscher, *Die Sieben- und Neunzahl im Kultus und Mythos der Griechen*, Leipzig, 1904.

⁵ V. ψαιστόν II, B, 34.

⁶ Cf. Dieuch. ap. Orib. Col. med. 4, 7, 13.

⁷ V. ἴτριον II, A, a, 27.

Pentru Polibiu *πόπανον* este un instrument lingvistic cu care poate sugera o anumită imagine. El compară primele scuturi pe care le aveau romanii din piele de bou cu turtele *πόπανα* cele „bombate”, trimitând la proeminența acestora din mijloc: (Plb. 6, 25, 7) *ὀμφαλωτοῖς ποπάνοις παραπλήσιον τοῖς ἐπὶ τὰς θυσίας ἐπιτιθεμένοις*.

În documentele papirologice din Egipt din aceeași perioadă sunt indicate cu precizie cantitățile de grâu cu care trebuiau preparate aceste produse în vederea sacrificiului¹. Este foarte posibil ca aceasta să fie o dovadă că, în vreme ce în uzul lingvistic *πόπανον* își pierduse sensul vechi, în realitatea rituală, mereu conservatoare în raport cu limba, numele turtei continua să exprime vechea realitate.

Declinul folosirii lingvistice a lui *πόπανον* în decursul secolului al III-lea a. este confirmat pe deplin de faptul că în secolul al II-lea a. nu există practic nici o atestare a cuvântului. Acesta re apare firav în secolul I a. la Dionis din Halicarnas, care însă îl folosește pentru a descrie obiceiul vechi în care la mesele rituale erau aduse prăjituri de orz de tip *μάζαι* și *πόπανα* (D.H. 2, 23, 5).

În secolul I p. în tratatul *De Iside et Osiride* Plutarh spune că în ceremonialul închinat celor două zeițe erau preparate astfel de turte, unele dintre ele având modelați hipopotami: (Plu. M. 371D4)² *ἐπιπλάττουσι τοῖς ποπάνοις ἵππον ποτάμιον δεδεμένον*. Existau mai multe astfel de turte, în formă de animale sau lucruri în diverse ceremoniale sacre, fiind numite în general *πέλανοι*³. Alte tipuri de *πόπανα* erau gătite cu ocazia unei sărbători din Sicilia numită *Κοτύττια*, amintită tot de către Plutarh în (*id. M. 1, 72, 2*) *Παροιμῖαι αἷς Ἀλεξανδροῖς ἐχρῶντο*.

Din această perioadă începe în mod mai evident folosirea termenului *πόπανον* pentru definirea altor dulciuri. Gramaticul Erotianos îl utilizează alături de *πλακοῦς*, alt nume generic, pentru definirea turtei *φθοῖς*⁴: (Erot. 134, 9) *φθοῖς· ἔστι δὲ ποπάνων ἢ πλακούντων εἶδος*.

În secolul al II-lea p. Athenaios, citându-l în *Deipnosophistai* pe un anume Aristomenes din Athena, libert al lui Hadrian, folosește deja numele de *πόπανον* alături de *πέμμα*, alt nume generic, pentru a denumi o categorie întreagă de turte: (Ath. 115a) *πόπανα καὶ πέμματα Ἀριστομένης ὁ Ἀθηναῖος ἐν γ' τῶν πρὸς τὰς ἱεουργίας*. În aceeași perioadă gramaticul Pausanias le numește *παντοδαπά* „de toate felurile” (Paus. Gr. 10, 3).

Lucian, inspirându-se din texte mai vechi, asociază în tratatul *De sacrificiis* numele turtei cu cel al tămâiei descriind scene de cult: (Luc. *Sacr.* 12, 4)⁵ *λιβανωτὸν ἢ πόπανον*. Exact aceeași asociere și la Aelian cu referire la sacrificiile aduse la Delphi, probabil către Apollo (Ael. *VH* 11, 5, 3), și la Alkiphron (Alciph. 2, 33, 1; 4, 13, 5)⁶.

Gramaticul Herodian se folosește de cuvânt pentru a defini turta *σελήνη*: (Hdn. Gr. *Pros.* 3, 1, 331) *ἔστι καὶ σελήνη πόπανον*, Fronto pentru *ψαιστό* (Fronto *Ep.* 5, 5), Pausanias pentru *ἀγλή* și *βοῦς* (Paus. Gr. 41, 2 și 116, 10). Gramaticul Moeris îl utilizează la rândul său pe *πόπανον* pentru a defini turta *φθοῖς*, precizând că cel dintâi este un nume „grecesc”, în timp ce al doilea este „attic” (Moer. 212, 2). Pollux atestă și el cuvântul într-un șir de produse culinare, fără nici o precizare (Poll. 1, 28, 4). Clemens amintește tipurile de *πόπανα* cu mai multe proeminențe numite (Clem. Al. *Protr.* 2, 19) *πόπανα πολυόμφαλα*.

În secolul al III-lea p. Iamblichos reia vechile formule de asociere a numelui turtei cu tămâia sau cu alte tipuri de turte de cult, precum *ψαιστό*, în descrieri de ceremonii sacre: (Iamb. *VP* 11, 54, 8) *οἶον πόπανα καὶ ψαιστὰ καὶ κηρία καὶ λιβανωτὸν* și (*ibid.* 28, 150,

¹ Cf. *PCair.Zen.* 569, 86 și *id.* 59708, 1 (sec. III a.); *SB* 12, 9 și 12, 2, 5.

² Cf. și *Plu. M.* 362F5.

³ *V. πέλανος* II, A, c, 1.

⁴ *V. φθοῖς* II, A, a, 50.

⁵ Cf. *Id. Cat.* 2, 9.

⁶ Cf. Philostr. *Maior Im.* 2, 33, 2.

2) ἐπέθουε δὲ θεοῖς λίβανον, κέγχρους, πόπανα, κηρία, σμύρναι, τὰ ἄλλα θυμιάματα. Aceleași asocieri și la Porphyrios¹, care citează inclusiv versul din Menandru care conține numele turtei (Porph. *Abst.* 2, 17, 23).

În secolul al IV-lea p. numele turtei intră aproape în totalitate în limbajul autorilor creștini, cu excepția lui Iulian Apostata, care-l folosește în încercarea de a reînvia spiritul vechilor obiceiuri păgâne (Jul. *Mis.* 34, 18). Eusebius din Caesarea reia fragmente din Aristotel (Eus. *PE* 12, 32, 4) și din Clemens din Alexandria (Eus. *PE* 2, 3, 39), în timp ce Epiphanius amintește de utilizarea turtelor în misteriiile eleusine: (Epiph. *Haer.* 3, 510, 15). Ioannes Chrysostomos se folosește de πόπανον pentru a defini turta χαυών², termenul întrebuintat în *Septuaginta* pentru a reda ebraicul plural *kawwān*: (Chrys. *fr. in Ier.* 64, 837, 47) τί ἐστὶ, χαυώνας; πόπανα. Theodoret amintește numele turtei condamnând îmbuibarea celor bogați, cu referire directă la păgâni (Thdt. *Haer.* 83, 648, 22)³. Cyrillus din Alexandria folosește πόπανον pentru a reda chiar ceremonialul creștin⁴.

După această perioadă mărturiile se răresc și aparțin în special lexicografilor, care reiau textele antice, în încercarea de a le explica. În secolul al V-lea p. cea mai importantă sursă o constituie lexiconul lui Hesychios. El numește πόπανον următoarele zece tipuri de dulciuri particulare: (Hsch. s.u.) βούς, δέδορκα, ἐλατήρ, ἐμπέλανον, ἐπιπελανίαι, ἐπισέληνσα sau σελήνη, Ἴρις, πέλαινον, *σίβληθρον. σίρβηνον. Tot el transcrie greșit numele de πόπανον la plural, echivalându-l cu diminutivul lui πλακοῦς, „plăcințele”: (Hsch. s.u. πέπανα [sic!]) πλακούντια. În secolul al VI-lea p. gramaticul Stephanos din Bizanț definește cu ajutorul lui πόπανον turta σελήνη (St. Byz. *Eth.* 560, 18). În secolul al VII-lea numai Theophylactus Simocatta atestă numele turtei printre cele necesare pentru o nuntă (Thphyl. *Ep.* 44, 3). În secolul al IX-lea p. lexicografii folosesc cuvântul pentru a defini alte dulciuri. Photios reia unele definiții date de către lexicografii și gramaticii anteriori (Pausanias, Hesychios), dar include πόπανον și în leme originale, cum ar fi cea pentru ἀρεστήρ⁵ (Phot. *Lex. s.u.*), reluată în aceeași perioadă și de lexiconul *Etymologicum Genuinum* (Et. *Gen.* 1140, 2). În secolul al X-lea p. lexiconul Suda amestecă și comprimă definițiile predecesorilor, fără contribuții originale importante. Mai târziu, în secolul al XII-lea p. comentatorul lui Homer, Eustathius, intuiește etimologia lui πόπανον (Eust. *Il.* 1, 234, 3 πέττω ἢ πέπτω πόπανον) și reia în special explicațiile gramaticului Pausanias. În aceeași perioadă lexiconul *Etymologicum Magnum* rezumă informațiile date de dicționarele anterioare (E.M. s.u.).

2. ἡ αἴγλη „Raza”

Αἴγλη este numele unei turte sacrificiale de tip πόπανον. Sensul culinar al cuvântului⁶ cuvântului⁶ este o folosire figurată pentru înțelesul comun al substantivului αἴγλη „lumina soarelui sau a lunii”⁷ sau, în general, „raza”⁸, substantiv care putea denumi și alte obiecte

¹ Cf. Porph. *VP.* 36, 1 și *Abst.* 2, 16, 32; *ibid.* 2, 19, 2; *ibid.* 2, 58, 19; *ibid.* 2, 59, 3. În aceeași perioadă și romancierul Heliodor atestă numele turtei (Hld. 7, 11, 1).

² V. χαυών II, A, a, 51.

³ Cf. Thdt. *Affect.* 7, 23, 1; *id. Haer.* 83, 421, 38 și 83, 624, 27.

⁴ Cf. Cyr. *Ador.* 1, 83, 30; *Os.- Mal.* 1, 83, 30; *Is.* 70, 573, 22. Atestările continuă în secolul al V-lea la Sozomenos în *Historia Ecclesiastica* (Soz. *H.E.* 2, 4, 5 și 7, 17, 11).

⁵ V. ἀρεστήρ II, A, b, 3.

⁶ P. Chantraine în *DELG* nu înregistrează acest sens.

⁷ Cf. *Od.* 4, 45; *id.* 6, 45; *Pi. N.* 1, 35; *S. Ant.* 610 și *Fr.* 594, etc.

⁸ Cf. *Il.* 2, 458; *S. OT* 207; *E. Tr.* 549.

strălucitoare¹. Etimologia cuvântului este incertă. S-a încercat fără succes considerarea lui drept un împrumut semitic² sau apropierea de scr. *éjati* „a se agita”.

Atestările numelui turtei sunt aproape exclusiv lexicografice. În secolul al II-lea p. gramaticul Pausanias, după ce amintește sensurile clasice ale cuvântului *αἴγλη*, precizează: (Paus. Gr. *fr.* 41, 1 s.u. *αἴγλη*) [...] καὶ ποπάνου εἶδος, ἐν ᾧ διεπλάσσετο εἶδωλα. καὶ θυσία ἢ ὑπὲρ τοῦ κατακλυσμοῦ εἰς Δελφοὺς ἀπαγομένη, ὡς φησι Μελησαγόρας [...]. ἀλλὰ καὶ ἡ σελήνη οὕτω καλεῖται. Potrivit acestuia, așadar, *αἴγλη* este „un tip de turtă sacrificială (πόπανον) pe care erau modelate figuri”. Mai putea avea sensul de „ofrandă”, dusă la Delphi în cazul unei inundații, așa cum spune un anume Melesagoras (= Amelesagoras ?), de altfel necunoscut, sau de „lună”. Acest ultim sens ar putea fi cheia pentru înțelegerea numelui turtei. Sensul de „lună” al lui *αἴγλη* se poate explica printr-o sinecdocă („rază” > „lună”), dar știm în același timp că exista și o turtă, tot sacrificială, de tip *πέλανος*, cu numele de „lună”, *σελήνη*, sau cu variantele *σεληνίς*, *ἐπισέλη(λινα)* și *ἐπισελήμιον*³. Această „lună” era modelată, cum spune textul, pe suprafața turtei. Credem că *αἴγλη* este o variantă a lui *σεληνίς*, specializată, așa cum precizează lexicograful, în ceremonialul de sacrificiu adus la Delphi după producerea unei catastrofe, precum o inundație. O dovadă că mărturia lui Pausanias nu este izolată este că lexicoanele lui Photios, Suda, Pseudo-Zonaras și culegerea intitulată *Lexica Segueriana* reiau cu mici variațiuni definiția acestuia, insistând (*δηλοῖ*) pe numele turtei: (Phot. *Lex.*, Suid., Ps. Zonar. și *Lex. Seg. s.u. αἴγλη*) [...] *δηλοῖ δὲ καὶ ποπάνου εἶδος, καὶ θυσίαν. καὶ ἡ σελήνη οὕτως καλεῖται*. Nu știm însă din ce autor, și, deci, din ce perioadă, își culege Pausanias informațiile. Comentatorul lui Homer, Eustathius reține și el, inspirându-se din Pausanias, sensul de turtă al lui *αἴγλη*: (Eust. *II.* 3, 127, 10) οὕτω δὲ καὶ αἴγλη οὐ μόνον ἢ λαμπηδών, ἀλλὰ καὶ ποπάνου εἶδος κατὰ Πausανίαν.

3. ὁ ἀρεστήρ „Înduplecătoarea”

Ἀρεστήρ este o turtă attică de sacrificiu de tip *πόπανον* sau *πέμμα*, autorii ezitând între cele două denumiri. Numele ei este un derivat nominal de la verbul *ἀρέσκω* „a căuta să fie pe plac, a plăcea”, turta având ca rol înduplecarea divinității. Autorii de literatură nu-i folosesc numele, singurele atestări fiind cele epigrafice și lexicografice.

Cele mai vechi atestări datează din secolul al IV a. Numele turtei apare în mai multe inscripții, exclusiv din Attica, fiind asociată cu mai multe divinități. Într-una dintre acestea, după mai multe rânduri de câte trei *πόπανα* oferite mai multor zei, urmează numele turtei *ἀρεστήρ* închinată lui Helios și lui Mnemosyne împreună cu un fagure de miere: (*IG* 2, 4962) *Ἡλίω / ἀρεστῆ[α] / κηρίον. / Μνημο/σύνη / ἀρεσ[τῆ] / ρα / κηρίον*. Aceeași asociere între numele zeiței, turta *ἀρεστήρ* și fagurii de miere este confirmată de un alt text epigrafic din aceeași perioadă: (*SEG* 21, 786, 1) *[Μνη]μοσύνη[ι] / [ἀρεστῆ]ρα[ς] καὶ κηρία*. Pe lângă Helios și Mnemosyne această turtă mai putea fi oferită Moirelor: (*IG* 2, 4971, 1) *Μοίραις [vac.] ἀρεστῆρας*. Dintr-o altă inscripție nu se mai poate reconstitui decât numele turtei folosit atât la singular, cât și la plural: (*SEG* 21, 786, 2) *[ἀρεστῆ]ρα [καὶ] [ἀρεστῆ]ρα[ς]*.

Este semnificativ faptul că, în toată această perioadă, nici un autor nu-l atestă pe *ἀρεστήρ*. Ar putea fi vorba de o turtă de cult foarte specializată și cu o răspândire locală, astfel explicându-i-se absența. Lexicografii importanți în schimb o descriu, semn că existau surse literare de informare, astăzi dispărute. În secolul al II-lea p. Pollux compară această turtă cu alte două ce aveau caracter sacral: (Poll. 6, 76) *μελιτοῦττα⁴ μὲν Τροφονίω ὡς ἀρεστήρ,*

¹ Cf. glosa lui Hsch. s.u.

² Cf. H. Lewy, *KZ*, 59, 188 sqq.

³ *V. σελήνη* II, A, c, 7.

⁴ *V. μελιτοῦττα* II, B, 20.

ἀρεστήρ, καὶ ὑγίεια¹ ὁμοίως. Contemporan cu el, gramaticul Aelius Dionysius o trece în catalogul său de cuvinte attice, Ἀττικὰ ὀνόματα, definind-o drept un tip de πέμμα de sacrificiu, și-i explică etimologia și rolul de îmbunare a zeilor, pe care îl avea: (Ael. Dion. *fr.* 170) ἀρεστήρ· εἶδος πέμματος ἱεροῦ τοῖς θεοῖς ἀρέσκοντας. Mai târziu, în secolul al V-lea p., Hesychios o numește doar πέμμα pentru sacrificiu: (Hsch. *s.u.* ἀρεστήρ) πέμμα πρὸς θυσίαν. Pentru Photios în secolul al IX-lea p. ἀρεστήρ este un tip de πόπανον asemănător cu turta σελήνη „luna” și βοῦς „boul”: (Phot. *Lex. s.u.* ἀρεστήρ) εἶδος ποπάνου, dar și (*ibid. s.u.* σελήνη) πόπανον ὅμοιον τῷ ἀστέρι· τὸ δ' αὐτὸ καὶ σεληνίς· καὶ ἐπισελήνιον· καὶ ἀρεστήρ καὶ βοῦς καλεῖται. Pentru lexiconul Suda în secolul al X-lea p. ἀρεστήρ este un tip de πόπανον cu același rol cultic: (Suid. *s.u.* ἀρεστήρ) πόπανον τὸ ἐν ταῖς θυσίαις ἐπιτιθέμενον. παρὰ τὸ ἀρεστόν. Notița lui Suda seamănă foarte bine cu un fragment nesemnlat și nedatat, care aduce însă în plus o precizare ce nu se mai regăsește la nici un alt autor: ἀρεστήρ era aruncată în foc în timpul ceremoniei sacrale: (*Lex. Seg.* 215, 29 = *AB I*, p. 215) ἀρεστήρ· πόπανον τὸ ἐν ταῖς θυσίαις ἐπιτιθέμενον κατὰ τοῦ πυρὸς ἀρεστήρ καλεῖται și (*ibid.*) ἀρεστήρ· εἶδος ποπάνου. În sfârșit, comentatorul lui Homer, Eustathius o consideră un tip de πέμμα, avându-l însă ca sursă de inspirație pe gramaticul Aelius Dionysius, pe care îl citează explicit: (Eust. *Il.* 2, 383, 15) ἐκ τοῦ ἀρῶ ἀρέσω, ἦγουν εἰς φιλίαν συναρμόττω, [ἐξ οὗ καὶ ἀρεστήρ, εἶδος πέμματος ἀρέσκοντος, ὡς εἰκός] și (*id. Il.* 4, 309, 11) ἰστέον δὲ καὶ ὡς ἐκ τοῦ Ὀμηρικοῦ ἀρέσασθαι καὶ πέμματά τινα ἱερὰ λέγεσθαι φησιν Αἴλιος Διονύσιος ἀρεστήρας, δι' ὧν ἔστι δηλαδὴ πρὸς τὸ θεῖον ἀρέσασθαι.

4. δέδορκα „Văd”

Δέδορκα este o turtă sacrificială de tip πόπανον. Numele ei, – fapt nemăiîntâlnit în onomastica dulciurilor –, este o formă verbală de perfect de la δέρκομαι „a privi cu atenție, fix, a scruta”. Sensul rezultativ al formei de perfect, cea mai importantă în cazul acestui verb², impune traducerea numelui turtei „mă aflu în situația de a vedea, văd”. Verbul δέρκομαι conține ideea de „a vedea” subliniind intensitatea sau calitatea vederii (de la acest verb este derivat δράκων „șarpe”, plecând de la fixitatea privirii sale).

Sensul de turtă al formei verbale este atestat numai într-o glosă din lexiconul lui Hesychios, care îl explică: (Hsch. *s.u.* δέδορκα) πόπανον παρὰ Συρακουσίους τετρημένον δι' οὗ ἔστιν διαβλέψαι. Potrivit acestuia, așadar, este vorba de o turtă siracuzană găurită la mijloc, prin care puteai vedea, de unde exclamația și numele δέδορκα. Nu știm la ce sacrificiu se utiliza și nici ce anume trebuia să vezi prin ea. Autorul de unde preia Hesychios informația rămâne necunoscut.

5. ἑλατήρ / τὸ ἔλατρον „Turta întinsă”

ἑλατήρ este numele unei turte sacrificiale de tip πόπανον sau πέμμα de formă alungită și plată. Numele ei înseamnă propriu-zis „cel care mână, care conduce”, sens atestat la Homer și poeți³, dar înțelesul de turtă se naște ulterior de la ideea de întindere în lungime (Hsch. *s.u.* ἑλατήρ· τὸ πλατὺ πόπανον, ἀπὸ τοῦ ἐληλάσθαι εἰς μέγεθος, ἢ πέμμα), fiind un nume de agent derivat de la verbul ἐλαύνω „a împinge, a conduce”, poate dintr-o rădăcină **el-* pe care o regăsim în ἦλθον (*u.* ἐλεύσομαι) „am venit”, *cf. lat. ambulare* „a se

¹ *V. ὑγίεια* II, B, 32.

² Numeroase atestări mai ales la tragici. *Cf. A. Fr.* 46a și 464, 7; *S. Aj.* 1 și 359; *id. El.* 1466; *Eur. Med.* 1118; *id. Andr.* 545; *id. El.* 339.

³ *Cf. Il.* 4, 145; *Esch. Pers.* 32; *Pi. O.* 4, 1.

plimba, a merge”, arm. *eli* „am urcat”. Forma ἔλατρον este atestată în inscripții¹ din secolul al V-lea și al II-lea a. și glosată de către Hesychios.

Funcția de bază a acestei turte trebuie să fi fost cea religioasă, așa cum rezultă din glosele lui Hesychios și ale lui Suda (Hsch. *s.u.* ἔλατρα· πέμματα πρὸς θυσίαν și Suid. *s.u.* ἐλατήρ· πέμμα πλακουντώδες ἢ ἄρτος, πλατύς, ἐν ᾧ ἔτνος ἐπίθεσαν καὶ προσήγουν τῷ βωμῷ)², fiind servită la altar împreună cu un tip de piure de legume (ἔτνος). Numele turtei este atestat la comicii din secolul al V-lea a și în inscripții³. Ei confirmă servirea acestui produs împreună cu piureul ἔτνος: un vers izolat din comediograful Callias atestă numele turtei ἐλατήρ la plural, împreună cu alte mâncăruri, precum piureul de legume, sfecla, varza și măslinile: (Callias Com. *fr.* 21, 1 Meineke)

ἔτνος, πῦρ, γογγυλίδες, ῥάφανοι, δρυπεπεῖς, ἐλατήρες

Aceeași asociere între ἔτνος și ἐλατήρ apare mai evidentă în *Acharnienii* lui Aristofan unde piureul este vărsat peste turtă: (Ar. *Ach.* 245-6)

ᾠ μῆτερ, ἀνάδος δεῦρο τὴν ἐτιήρυσιν,
ἴν' ἔτνος καταχέω τοῦλατήρος τουτουί.

Este de remarcat, tot la Aristofan, că numele turtei era strâns legat de verbul ἐλαύνω „a împinge, a conduce”, realizându-se jocuri de cuvinte între numele ei și înaintarea corăbiilor: (*id. Eq.* 1182-3)

Ἡ Γοργολόφα⁴ σ' ἐκέλευε τουτουί φαγεῖν
ἐλατήρος, ἵνα τὰς ναῦς ἐλαύνωμεν καλῶς.

După secolul al V-lea a. numele turtei dispare din textele literare, fiind reluat doar de gramaticii deja citați. O stelă descoperită în demul Dekeleia și datată precis în 396/5 a., pe care este înscris un decret de phratricie, conține în preambul numele turtei ἐλατήρ, preparată dintr-o măsură de grâu χολιγξ. Aceasta era dată împreună cu alte daruri preotului care oficia ritualul⁵.

6. αἱ ἐπιπελανίαι „Cicatricile”

Ἐπιπελανίαι este numele la plural (< *ἐπιπελανία) al unei turte sacrificiale de tip πόπανον, oferită deci înainte de sacrificiu. Singurul care-i atestă numele este lexiconul lui Hesychios într-o singură notă: (Hsch. *s.u.* ἐπιπελανίαι) ὀλαί. καὶ πόπανα. Conform glosei ἐπιπελανίαι ar fi fost echivalent cu ὀλαί (= οὐλαί) „cicatrice” și ar fi avut în plus și sensul de turte. Această echivalare ar putea trimite la un anumit model desenat pe suprafața produsului culinar. Numele ἐπιπελανίαι ar putea fi un compus, după modelul ἐπίπεμμα⁶, din prepoziția ἐπί și o formă derivată de la πελανός, numele unei alte turte sacrificiale⁷.

7. ἡ Ἴρις „Iris”

¹ *V. SIG* 57, 36 (Milet, sec. V a.), *Inscr. Prien.* 174, 11 (sec. II a.).

² Text reluat de Ps. Zonar. *s.u.* ἐλατήρ.

³ *Cf. IG* 2, 841b7; *SIG* 1026, 9.

⁴ „Care are pe cască un cap de Gorgonă”, epitet ironic la adresa lui Lamachos.

⁵ *Cf. F. B. Tarbell, The Decrees of the Demotionidai. A Study of the Attic Phratry*, în *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, Vol. 5, Nr. 2, pp. 135-153, 1889.

⁶ *V. ἐπίπεμμα* II, A, a, 20.

⁷ *V. πελανός* II, A, c, 1.

¹ Iris este numele unei turte sacrificiale de tip πόπανον, potrivit lui Hesychios: (Hsch. s.u. Iris) ἡ θεῶν ἄγγελος. [...] καὶ ποπάνου τι εἶδος. [...] și lexiconului *Etymologicum Magnum*: (E.M. 475, 35) σημαίνει καὶ ποπάνου τι εἶδος [...]. În mod evident numele turtei¹ este un sens secundar al numelui omonim al zeiței Iris, mesagera prin excelență a zeilor. De remarcat că și numele Hermes (Ἑρμῆς), alt zeu cu funcție de mesager al zeilor, desemna tot o turtă sacrificială de tip πέμμα². Aceste denumiri în cazul turtelor sacrificiale se explică probabil tocmai prin funcția pe care o aveau de a înlesni transmiterea ofrandei către zei. În cazul lui „Iris”, denumirea ei putea fi favorizată de înțelesurile secundare pe care le avea cuvântul în greacă. Astfel, pe lângă numele zeiței, desemna ca apelativ „curcubeul”³ sau „haloul” unui astru sau al unui corp⁴. Era de asemenea numele plantei „iris”, de la coloritul acesteia asemănător curcubeului⁵, iar în limbaj medical denumea „irisul” ochiului⁶. Aceste sensuri secundare puteau favoriza numele turtei plecând de la ideea comună de „rotunjime”, pe care o conțineau, ce se regăsea în forma cea mai probabilă a produsului culinar.

8. ὀρθοστάτης „Turta dreaptă”

Ὄρθοστάτης este o turtă de sacrificiu de tip πόπανον sau πέμμα, numele ei fiind un compus din adjectivul ὀρθός „drept” și verbul ἵστημι „a sta în picioare”. Același cuvânt era folosit pentru a denumi o „coloană funerară”⁷; numele turtei pleacă foarte probabil de la acest ultim sens, pentru că îndeplinea un rol în ceremonialul de îngropăciune. Era poate identică cu turta numită πόπανον ὀρθόνφαλον⁸, cunoscută pentru că avea o proeminență „dreaptă” în mijloc. Este posibil să fie vorba de două denumiri diferite pentru același produs, ce au variat de-a lungul timpului.

Cea mai veche atestare datează din secolul al V-lea a. Dintr-un pasaj de tragedie în care Menelaos i se adresează Elenei în piesa cu același titlu a lui Euripide rezultă că această turtă era pusă pe altar pentru a fi arsă: (E. *Hel.* 546-8)

σὲ τὴν ὄρεγμα δεινὸν ἡμιλλημένην
τύμβου' πὶ κρηπίδ' ἐμπύρους τ' ὀρθοστάτας,
μείλον·

În secolele IV-III a. Theophrast scrie în tratatul *Περὶ εὐσεβείας* (*De pietate*) despre ὀρθοστάτης ca făcând parte din aceeași categorie cu turta φθίς⁹, fiind folosită în sacrificiile aduse lui Helios și fiicelor lui Zeus și ale lui Themis, Dike, Eunomia și Eirene (Ἐσθραῖ): (Thphr. *Piet.* 2, 46) δρωμένη πομπὴ Ἡλίου τε καὶ Ἐσθραῖ πομπέει ... ὀρθοστάτης.¹⁰

Numele turtei nu mai este atestat apoi decât de lexicografi. Pentru Pollux este un tip de pâine sfântă: (Poll. 6, 73) ὀρθοστάτης· ἱεροῦ ἄρτου τι εἶδος, încă o dovadă a confuziei care exista printre autorii târzii între ἄρτος și numele generice ale dulciurilor (πλακοῦς, πέμμα, πόπανον, etc.). În schimb, lexiconul lui Hesychios o numește turtă de sacrificiu πέμμα: (Hsch. s.u. ὀρθοστάτης) εἶδος πέμματος.

¹ *LSJ* nu înregistrează acest sens al lui Iris.

² *V. Ἑρμῆς* II, A, a, 21.

³ *Cf. Il.* 11, 27 și 17, 547; *Arist. Mete.* 375^a1.

⁴ *Cf. Arist. Mete.* 375^a18; *Thphr. Fr.* 6, 13, 10; *Luc. Dom.* 11.

⁵ *Cf. Arist. Col.* 796^b26; *Thphr. HP* 1, 7, 2 și *CP* 11, 13; *AP* 4, 1, 9 (Mel.); *Plin. Nat.* 21, 40.

⁶ *Cf. Ruf. Onom.* 24; *Gal.* 14, 702.

⁷ *Cf. Ath. Mitt.* 24, 235 (Thyatira).

⁸ *V. πόπανον ὀρθόνφαλον* II, A, b, 1.

⁹ *V. φθίς* II, A, a, 50.

¹⁰ Fragmentul este citat de către Porphyrios în *De abstinentia* (*Porph. Abst.* 2, 7) în capitolul dedicat sacrificiilor însângerate.

9. *τὸ σίβληθρον „Turta răzuită”

*Σίβληθρον este un tip de turtă sacrificială de tip πόπανον. Numele ei este un hapax, fără nici o explicație etimologică în interiorul limbii grecești. Forma stranie a cuvântului ar putea indica un împrumut. Singura formă atestată este cea de plural în lexiconul lui Hesychios: (Hsch. *s.u.* σίβληθρα) πόπανα τὰ περικεκλισμένα, așadar „turte sacrificiale răzuite”.

10. τὸ σίρβηνον „Turta din vin nou” (?)

Σίρβηνον este un tip de turtă de sacrificiu de tip πόπανον. Despre numele ei, un hapax, nu se știe absolut nimic¹. Singura atestare este în lexiconul lui Hesychios: (Hsch. σίρβηνον) πόπανόν τι, ὃ παρετίθετο τῇ Ἀφροδίτῃ. Din text reiese numai că era o turtă închinată Afroditei. Pentru a încerca totuși să explicăm cuvântul, propunem o legătură cu substantivul σίραιον „vin nou, must”², posibilă ca sens, căci mai multe dulciuri aveau în compoziție vinul³, dar dificilă ca formă. Nu este exclusă nici o grafie greșită a cuvântului, poate pentru *σιραινον. Ar putea fi însă un cuvânt străin, fără nici o explicație în interiorul limbii grecești.

¹ P. Chantraine în *DELG* nici nu citează cuvântul.

² Cf. Ar. *V.* 878; Alex. 127, 8 Kock; Nic. *Al.* 153; Gal. *De meth.* 10, 404 și *De alim. fac.* 6, 503.

³ *V.* ἀρτολάγανον, ἔγχυτος, μουστόπιττα, οἰνοῦττα, φυστή.

c. πελανοί

1. ὁ πελανός „Turta plată” (?)

Πελανός, cu forma mai rar întâlnită πέλανος¹, este numele unei turte sacrificiale. La origine desemnează însă un amestec lichid din făină, miere și ulei oferit ca ofrandă mai ales zeilor htonieni și morților, așa cum rezultă din numeroasele atestări în special la tragici, dar nu numai². De la acest sens a ajuns să denumească un anume tip de turtă de sacrificiu (πέμμα), probabil plată și preparată din aceeași compoziție. Sensul evoluează apoi și ajunge să desemneze o taxă în argint în diverse sanctuare, de exemplu la Delphi³ sau la Amorgos⁴. Într-un mimiamb al lui Herondas (Herod. 4, 91) cuvântul ar putea desemna chiar o monedă⁵. La Nicandros (Nic. *Al.* 488) pare să indice o unitate de măsură, poate cea a monedei. Etimologia cuvântului este obscură; dacă la origine desemna un tip de turtă plată, poate fi apropiat de radicalul **pela*₂- / *pla*- din πέλαγος „întinsul mării”, cf. lat. *planus* „plat”, *plēnus* „plin”, lit. *plonas* „subțire”, *plone* „un tip de prăjitură”. A fost pus în legătură⁶ și cu familia lui πίμπλημι „a umple”, scr. *parinas* „abundență, bogăție”, considerându-se că există o relație între folosirea cuvintelor cu sens de „abundență” și numele turtelor de sacrificiu.

Acest tip de turtă putea avea forma unui animal ca substitut pentru victima însăși oferită într-un sacrificiu. Un exemplu în acest sens este ritualul ce însoțea sărbătoarea Diasia (Διάσια), una din cele mai vechi din Attica. Avea loc în a 23-a zi a lunii Anthesterion (14 martie) și era celebrată în cinstea lui Zeus Meilichios. Tucidide spune că participanții nu ofereau sacrificii (ιερεῖα), ci θύματα ἐπιχώρια: (Thc. 1, 126) ἔστι γὰρ καὶ Ἀθηναίοις Διάσια ἃ καλεῖται Διὸς ἑορτὴ Μειλιχίου μεγίστη ἔξω τῆς πόλεως, ἐν ἧ πανδημεὶ θύουσι πολλὰ οὐχ ἱερεῖα, ἀλλ’ ἀγνὰ θύματα ἐπιχώρια. Această substituție se explică prin numărul mare al participanților la Diasia, dintre care cei mai mulți nu erau destul de înstăriți pentru a-și permite sacrificarea unui animal. Herodot (Hdt. 2, 47) confirmă această explicație spunând că în Egipt oamenii săraci în loc să sacrifice porci modelează din aluat imaginea acestor animale, le coc și le oferă spre sacrificiu.

Cea mai veche atestare a lui πέλανος cu sensul de turtă ar putea data încă din secolul al V-lea a. într-un fragment din Euripide din piesa pierdută *Erechtheus*: (E. *fr.* 350, 1-2 = Austin 40)

καί μοι, πολὺν γὰρ πέλανον ἐκπέμπεις δόμων,
φράσον σελήνας τάσδε πυρίνου χλόης.

Chiar dacă fragmentul este obscur, din context se poate înțelege cel puțin asocierea dintre πέλανος și numele turtei de forma lunii, σελήνη, o subspecie a lui πέλανος, așa cum va fi definită mai târziu⁷.

În secolul al IV-lea a. oratorul Lycurgos este cel dintâi care vorbește explicit despre πέλανος ca despre un produs de patiserie. Într-un fragment din discursul *Despre sacrificiu*

¹ Pentru accent *u.* Hdn. Gr. 1, 178 și Eust. *Od.* 1, 303, 39.

² *V. A. Ch.* 92; E. *fr.* 467 și 912; această compoziție este arsă pe altar în A. *Pers.* 203-4 ἀποτρόποισι δαίμοσιν / θέλουσα θῆσαι πέλανον; E. *Ion* 226 εἰ μὲν ἐθύσατε πελανὸν πρὸ δόμων și 706-8 καὶ θεοῖσιν μὴ τύχοι / καλλίφλογα πελανὸν ἐπὶ / πυρὶ καθαγίσας.; cf. și *Tr.* 1063; *Ar. Pl.* 661; *Pl. Lg.* 782c. În unele din aceste contexte πέλανος ar putea avea sensul mai târziu de turtă, fără însă să existe suficiente dovezi în acest sens.

³ *V. Schwyzer* 322.

⁴ *V. SIG* 1046 și 1047.

⁵ Cf. glosa lui Hsch. *s.u.* πέλανος· τὸ τετράχαλκον. Λάκωνες.

⁶ *V. Specht*, *KZ* 61, 1934 p. 213, aprobat de către E. Frenkel, *Mélanges Boisacq* 1, 358, n. 1.

⁷ *V. σελήνη* II, A, c, 7.

(Περὶ τῆς ἱερείας), păstrat de către gramaticul Harpocration, el definește turta πέλανος, drept un tip de πέμμα închinată zeilor, preparată din grâul luat direct de pe aria de treierat: (Lycurg. fr. 6, 15, 5 ap. Harp. 243, 7) ὁμοίως δὲ καὶ ὁ προσαγορευόμενος πέλανος· λέγεται δὲ πέμματά τινα τοῖς θεοῖς γινόμενα ἐκ τοῦ ἀφαιρεθέντος σίτου ἐκ τῆς ἄλλω. Din aceeași perioadă datează și o inscripție attică, unde forma πελανός este asociată cu numele turtei sacrificiale πόπανον¹: (IG II² 1195, 1) πόπανα καὶ πελανούς.²

Numele turtei dispăre apoi din texte până în secolul al II-lea p. unde este atestat de către Pausanias. Periegetul le numește și el turte de sacrificiu (πέμματα), spunând că πέλανος este denumirea pe care atenienii o dau acestor dulciuri: (Paus. 8, 2, 3) πέμματα δὲ ἐπιχώρια ἐπὶ τοῦ βωμοῦ καθήγισεν, ἃ πελάνους καλοῦσιν ἔτι καὶ ἐς ἡμᾶς Ἀθηναῖοι.

Scoliiile atestă diferitele sensuri ale lui πέλανος enumerate mai sus, începând cu cel de turtă πέμμα. Atât o scolie la textul lui Nicandros, cât și una la Euripide o numesc λεπτόν „subțire”: (Sch. in Nic. 488) πέλανος· τὸ πέμμα, ὁ ῥύπος καὶ σταθμοῦ τι βάρος și (Sch. in E. Or. 220) κυρίως πέλανος· τὸ λεπτόν πέμμα, ᾧ χρῶνται πρὸς τὰς θυσίας, παρὰ τὸ πεπλατύνθαι.

Lexicografii aduc precizări în plus despre natura acestei turte. Pollux spune că era destinată tuturor zeilor: (Poll. 6, 76) πέλανοι δὲ κοῖνοι πᾶσι θεοῖς. Hesychios atestă o formă de neutru πέλαινα (poate prin contaminare cu πόπανα), spunând că, pe lângă turtă de sacrificiu, desemnează și un tip de condimentare: (Hsch. s.u. πέλαινα) πόπανα, μειλίγματα. Photios (sec. IX p.), reluând un pasaj din gramaticul Didymos (sec. I a.), autor al unui *Comentariu la Demosthenes*, în care-l citează și pe oratorul Lycurgos, spune că această turtă se prepară din grâu; este numită astfel de la forma sa alungită și este de culoare albă: (Phot. Lex. s.u. πελανός) γίνεται πέμματά τινα τοῖς θεοῖς ἐκ τοῦ ἀφαιρεθέντος σίτου ἐκ τῆς ἄλλω· Δίδυμος δὲ φησι κυρίως εἶναι πελανός τὸ ἐκ τῆς πετάλης πέμμα· ἐξ ἧς ποιοῦνται πέμματα· ἢ καὶ ἀπὸ τοῦ πεπλατύνθαι· ἢ ὅτι λευκόν ἐστίν, ἢ διὰ τὸ φανὸν εἶναι, ὃ ἐστὶ λευκόν. În sfârșit, Suda, vorbind despre turta ἀνάστατος³, spune că printre πελανοί erau și cele numite de către Euripide în piesa *Erechtheus* σελήναι⁴ „lunile”, confirmând interpretarea fragmentului din Euripide drept cea dintâi atestare a numelui turtei πελανός: (Suid. s.u. ἀνάστατος) [...] πέλανοι δὲ τὰ εἰς θεοὺς πέμματα· πόπανα δὲ· καὶ ἐν Ἐρεχθεῖ τὰς σελήνας πελάνους εἴρηκεν Εὐριπίδης (E. fr. 350 = Austin 40).

2. ἡ ἀχαΐνη „Țapul”

Ἀχαΐνη este o turtă de sacrificiu, probabil un tip de πέλανος în formă de „țap”, preparată de femei cu ocazia sărbătorii Thesmophoriilor. Știm acest lucru dintr-o singură sursă, istoricul Semos din Delos care a trăit probabil în secolele III / II a, citat de către Athenaios. Acesta din urmă o numește ἄρτος „pâine”, dar suntem convingși că este vorba de una din acele prăjituri-pâine care aveau forma unor animale⁵. Chiar dacă numele turtei ἀχαΐνη este considerat cu etimologie necunoscută⁶, pentru antici era pus în legătură, dacă nu chiar identificat, cu ἀχαΐνη, numele căprioarei sau al cerbului de doi ani, atunci când îi apar primele coarne⁷. O dovedește fragmentul din Athenaios care-l citează pe Semos: (Semus fr. 13 ap. Ath. 109e-f) ΑΧΑΙΝΑΣ. Τούτου τοῦ ἄρτου μνημονεύει Σῆμος ἐν ἡ Δηλιάδος λέγων ταῖς θεσμοφόροις γίνεσθαι. εἰσὶ δὲ ἄρτοι μεγάλοι, καὶ ἑορτὴ καλεῖται Μεγαλάρτια ἐπιλεγόντων τῶν φερόντων.

¹ V. πόπανον II, A, b, 1.

² Pentru reconstituirea numelui turtei pe o stelă tot din secolul al IV-a. a. u. M. H. Jameson, *The Vowing of a Pelanos*, în *The American Journal of Philology*, vol. 77, nr. 1, pp. 55-60, 1956.

³ V. ἀνάστατος II, A, a, 4.

⁴ V. σελήνη II, A, c, 7.

⁵ Cf. Ath. 646e.

⁶ Cf. P. Chantraine în *DELG*, s.u. ἀχαΐνη.

⁷ Cf. Arist. *HA* 506^a24; Babr. 95, 87.

„ἀχαίνην στέατος ἔμπλεων τράγον.”¹

Din fragment se înțelege că în lucrarea dedicată *Istoriei Delosului* Semos spune despre ἀχαίνη că se prepara cu ocazia sărbătorii Tesmophoriilor, fiind-i deci oferită lui Demeter, probabil sub ipostaza Achaina². Aceste prăjituri-pâini erau de mari dimensiuni, existând și o sărbătoare, cu siguranță la Delos, care se numea Megalartia, Μεγαλάρτια (sc. ἱερά), propriu-zis „sărbătoarea cu pâini mari” (μέγας „mare” și ἄρτος „pâine”). La aceasta femeile care purtau astfel de turte strigau: „turtă ἀχαίνη plină de grăsime, în formă de țap”. Prepararea cu grăsime (στέαρ) nu este singulară în cazul dulciurilor³. Forma de „țap” este greu de imaginat în cazul unei prăjituri, fiind poate de tipul unui basorelief pe fața acesteia. În versul citat de către Semos forma τράγον „țap” a fost considerată⁴ și o posibilă formă arhaică de imperativ aorist de la verbul τρώγειν „a ronțaî, a mânca”, altfel spus, τράγον denumea forma turtei și îndemna totodată la consumarea acesteia⁵.

3. ὁ βοῦς „Boul”

Βοῦς, „boul” sau „vaca”, este o turtă sacrificială rotundă de tip πελανός-πόπανον, „cu coarne”, un fel de croasant, subspecie a turtei σελήνη⁶. Numele ei este vechiul cuvânt grecesc grecesc care desemna bovina indiferent de gen, atestat cu acest sens încă din miceniană (*g^wou-s). Sensul culinar este evident ulterior, confirmat de surse mult mai târzii.

Cea mai veche atestare a numelui turtei ar putea data însă încă din secolul al V-lea a. într-o inscripție de cult din Milet: (Sokolowski 1: 43, 3) --ν βδν. Deși textul este foarte fragmentar, lacuna ar putea fi completată ἔβδομο]ν βδν, în dialect eolic. Într-o altă inscripție din secolele IV-III a. se vorbește explicit despre sacrificarea a trei astfel de turte în cinstea lui Apollo Pythios: (Sokolowski 3: 25) [Ἀπόλλωνος Πύθ]ιο ... [θύειν τ]ρεῖς ἑβδόμους βοῦς. Într-o inscripție nedatată din Samos numele turtei apare asociat cu zeul Hermes și cu epitetul unui alt zeu, Κουροτρόφος „Ocrotitorul copiilor”, fiind poate o referire tot la Apollo⁷: (Sokolowski 2: 80, 7) Κουρο[τρόφωι καὶ] Ἑρμῆι ... ἑβδόμους. Tot un text epigrafic înfățișând un calendar de cult atenian, de această dată din secolul I p., asociază numele turtei cu zeul Kronos: (Sokolowski 3: 52, 23-25) sec. I p.: Κρόνω ... ἐπιπλάσεις βοῦν χοινικαῖον.

Cel dintâi autor care vorbește despre această turtă pare a fi comicul Cratinos în secolul al V-lea a. Un vers izolat din piesa lui, *Busiris* (Βούσιρις), citat de către gramaticul Pollux, reunește numele de βοῦς cu μαγίς, numele unui tip de prăjitură μᾶζα⁸, și de ἄλφιτον „fâina de orz”: (Cratin. fr. 21, 1 Kock ap. Poll. 10, 81) ὁ βοῦς ἐκεῖνος χῆ μαγίς καὶ τᾶλφιτα. Dacă în acest vers atestarea numelui turtei este probabilă, dar nu sigură (putând fi vorba de un „bou” animal), din aceeași epocă datează o mărturie incontestabilă a istoricului Androtion. Într-un fragment păstrat într-o scolie la *Norii* lui Aristofan numele turtei (intitulată πόπανον) este legat de sărbătoare ateniană Βουφόνια, în care erau imolați boi, și de cea numită Διύπολια în onoarea lui Zeus Polieus: (Androt. fr. 13, 3 ap. Sch. in Ar. Nub. 981) Βουφόνια ἑορτῆ

¹ Același citat apare citat în *Carmina Popularia* (Carm. Pop. 1, 1).

² Cf. Plu. *M. (de Iside et Osiride)* 378e. V. de asemenea V. Suys, *Le culte de Déméter Achaïa en Béotie. État actuel des connaissances*, în „L'Antiquité Classique”, LXIII 1994, p. 7.

³ Cf. ἄρτολάγανον II, C, 9, κρήιον II, C, 38, πέμμα II, A, a, 1, πίων II, C, 58, χαυών II, A, a, 51.

⁴ Cf. Schweighäuser 1802 (*Animadversiones*) vol. II, p. 257.

⁵ Cf. în latină un joc de cuvinte de același tip: în *Satyricon* Trimalchio își chema pe nume sclavul Carpus și îi și dădea poruncă să taie carnea prin același cuvânt, *Carpe* (Petr. 36, 6-7).

⁶ V. σελήνη II, A, c, 7.

⁷ Cf. Call. *Del.* 2, 276.

⁸ V. μαγίς II, B, 21.

Ἀθηναίων πάνυ ἀρχαία· ἐν γὰρ τοῖς Διπολίοις φασὶ βοῦν τὸ πόπανον καταφαγεῖν τὸ παρεσκευασμένον πρὸς τὴν θυσίαν.

La scurt timp după Androtion, istoricul Clidemos (cunoscut și sub numele de Clitodemos), în secolul al IV a., vorbește și el într-un fragment din *Istoria Atticii*, păstrat în lexiconul lui Hesychios, despre βοῦς. Aici ea este numită cu termenul mai general de „turtă de sacrificiu”, πέμμα, și este pusă în legătură cu templul zeiței Selene, dacă dăm acest sens lui ἱερόν din text, sau este considerată o ofrandă sacră a acesteia, variantă de preferat ținând seama de mărturiile ulterioare: (Clidem. *fr.* 12 *ap.* Hsch.) βοῦς ἔβδομος· μνημονεύει δὲ τοῦ ἐβδόμου βοός· ὅτι δὲ πέμμα ἐστὶ καὶ τῆς Σελήνης ἱερόν, Κλειτόδημος ἐν Ἀθίδι φησί. Sintagma sub care Hesychios citează fragmentul istoricului, βοῦς ἔβδομος „al șaptelea bou”, va fi lămurită mai târziu de textul lui Eustathius.

În secolul al II-lea p. gramaticul Pollux definește βοῦς ca fiind o turtă de sacrificiu (πέμμα) care avea niște coarne fixate pe ea; era închinată zeilor Apollo, Artemis, Hecate și Selene: (Poll. 6, 76) πέμμα γὰρ ἐστὶ κέρατα ἔχον πεπηγμένα, προσφερόμενον Ἀπόλλωνι καὶ Ἀρτέμιδι καὶ Ἐκάτῃ καὶ Σελήνῃ.

Lexiconul lui Hesychios mai cuprinde încă două glose referitoare la această turtă, pe lângă cea care citează fragmentul din Clidemos. Cea dintâi spune: (Hsch. *s.u.* μαζεινὸς βοῦς) ὁ ἐξ ἀλφίτων. Forma μαζεινός, care determină numele turtei, este un hapax și este probabil un derivat de la μάζα, numele generic pentru o întreagă categorie de prăjituri¹. Explicația ἐξ ἀλφίτων „din făină de orz” nu mai apare la nici un alt autor pentru acest sortiment, dar confirmă ipoteza că exista și un tip de μάζα cu numele de βοῦς. În cealaltă glosă βοῦς este numită turtă de sacrificiu de tip πόπανον, fiind considerată o ofrandă adusă în cele mai sacre ceremonii închinată zeiței Athena. Era asemănătoare unui bou și – informație care nu mai apare la altcineva – mai putea fi numită „scut” (ἀσπίς): (*id. s.u.* βοῦς) πόπανόν τι τῶν θυομένων οὕτως ἐν ἀγιωτάταις Ἀθήνησι θυσίαις. ἦν δὲ βοῖ παραπλήσιον. κυρίως δὲ βοῦς. ἢ ἀσπίς. Denumirea de „scut” era legată probabil de cultul Athenei.

În secolul al X-lea p. lexiconul Suda, explicând numele generic al turtei de sacrificiu πόπανον², adaugă faptul că pe astfel de patru πόπανα se aducea ca ofrandă o turtă βοῦς „bou”, care purta numele de „al cincilea bou”: (Suid. *s.u.* πόπανα) πλακούντια πλατέα καὶ λεπτά καὶ περιφερῆ. ὅτι ἐπὶ τέσσαρσι ποπάνοις ἔθουον βοῦν καὶ ἐκάλουν αὐτὸν πέμπτον βοῦν. Cel care lămurește misterul acestor formulări este episcopul Salonicului din secolul al XII-lea p., Eustathius, în comentariul său la *Iliada*. Citându-l pe Pausanias, cu siguranță gramaticul din secolul II p., numește βοῦς, drept πέμμα „turtă de sacrificiu”, precizând că este un sens vechi al cuvântului. Exista, spune el, și un proverb „βοῦς ἔβδομος” „al șaptelea bou” având următorul înțeles: (Eust. *Il.* 18, 575) Ἰστέον δὲ πολυμαθείας χάριν καὶ ὅτι βοῦς παρὰ τοῖς παλαιοῖς ἐλέγετο καὶ τι πέμματος εἶδος, ἀφ’ οὗ παροιμία τὸ „βοῦς ἔβδομος”, ἔχουσα λόγον τοιόνδε. Erau niște turte numite σελήναι „lunile”³, întinse și de formă rotundă. Pe șase astfel de turte se frigea o a șaptea, numită „al șaptelea bou”, pentru că i se făceau niște coarne⁴ în așa fel încât să imite luna cea nouă: (*ibid.*) σελήναι σελήναι πέμματα ἦσαν πλατέα κυκλοτερῆ. ἐπὶ δὲ ἕξ σελήναις τοιαύταις βοῦν, φασίν, ἔβδομον ἔπεττον κέρατα ἔχοντα κατὰ μίμησιν πρωτοφυοῦς σελήνης. Se putea aduce ca sacrificiu o asemenea turtă și pe patru σελήναι, primind atunci numele de „al cincilea bou” (așa cum spune lexiconul Suda), dar obiceiul era să fie șase, fapt pentru care numele consacrat era „al șaptelea bou”: (*ibid.*) ἔθουον μὲν οὖν καὶ ἐπὶ τέσσαρσι ποπάνοις τοῦτον τὸν βοῦν, καὶ ἐκάλουν αὐτὸν πέμπτον βοῦν, μᾶλλον μέντοι ἐπὶ ταῖς ἕξ ἔθουον αὐτὸν, ὅς καὶ ἐκαλεῖτο διὰ τοῦτο ἔβδομος βοῦς. Turta βοῦς, numită de obicei ἔβδομος βοῦς, era deci o subspecie a lui σελήνη.

¹ *V.* μάζα II, B, 1.

² *V.* πόπανον II, A, b, 1.

³ *V.* σελήνη II, A, c, 7.

⁴ Despre acest obicei *cf.* și *AP* 6, 98.

4. ὁ / ἡ ἔλαφος „Căprioara” / „Cerbul”

Ἐλαφος este o turtă de sacrificiu de tip πελανός. Numele turtei este o folosire figurată pentru sensul comun de „căprioară” sau „cerb” pe care îl are cuvântul, atestat încă din miceniană într-un toponim (*e-ra-po ri-me-ne* = ἐλάφων λιμένει dat.¹) și apropiat de arm. *éln*, lit. *élnis*, v. sl. *jeleni* cu același sens.

Ἐλαφος-turtă este un produs de patiserie preparat din σταῖς „făină de grâu în aluat nedospit”, miere și susan, fiind modelat în formă de cerb cu ocazia sărbătorii Ἐλαφηβόλια (*sc.* ἱερά)² „Vânătoarea cerbului”, dedicată Artemidei în calitatea sa de zeiță a vânătorii, numită și ἐλαφηβόλος „urmărtoarea de cerbi”³. La Athena această sărbătoare era celebrată în luna omonimă Ἐλαφηβολιών, a noua din calendarul grec, corespunzătoare lunii martie.

Singura atestare pentru acest tip de turtă apare la Athenaios, care nu-și citează, așa cum face de obicei, sursa de unde ia informația: (Ath. 646e) ΕΛΑΦΟΣ πλακοῦς ὁ τοῖς Ἐλαφηβολίοις ἀναπλασσόμενος διὰ σταιτὸς καὶ μέλιτος καὶ σησάμου. Nici un lexicograf antic nu va relua în lema lui ἔλαφος și acest sens.

5. τὸ ἐμπέλανον „Turta plată” (?)

Ἐμπέλανον este probabil un compus din prepoziția ἐν „în” și numele turtei sacrificiale πέλανος⁴. Singura atestare certă este o formă de plural echivalată de Hesychios cu numele generic al turtei de sacrificiu πόπανον: (Hsch. *s.u.* ἐμπέλανα) πόπανα. O posibilă formă de singular a putut fi restituită într-o inscripție din secolele V-VI a. din Selinus (Sicilia): (Dubois *IGDS* 54) εὐχὰν ἐμπελάνον. Forma εὐχὰν (de echivalat poate cu lat. *ex uoto*⁵) ar putea confirma că este o turtă de sacrificiu. Este vorba aproape sigur de o variantă a turtei πέλανος, fără însă să știm ce anume o deosebea de aceasta.

6. ὁ μυλλός „= κύσθος, lat. *cunnus*”

Μυλλός este numele unei turte sacrificiale, probabil de tip πελανός, de forma sexului femeii⁶, potrivit lui Heracleides din Syracuza, citat de către Athenaios. Cuvântul pare a avea aceeași origine ca și autorul ce-l folosește, sicilian, fiind un derivat de la verbul μύλλω (= βινέω) „a poseda o femeie”⁷, plecând de la imaginea pietrei de moară care zdrobește (latina folosindu-l în același fel pe *molo*⁸), el însuși un denominativ de la μύλη „piatră de moară”; numele turtei ar putea avea de asemenea legătură și cu substantivul neutru plural μύλλα „buze”.

Singura mărturie referitoare la acest tip de turtă apare într-un citat din Heracleides din Syracuza păstrat la Athenaios: (Ath. 647a) ΜΥΛΛΟΙ. Ἡρακλείδης ὁ Συρακόσιος ἐν τῷ περὶ Θεσμών ἐν Συρακούσαις φησὶ τοῖς Παντελείοις τῶν Θεσμοφορίων ἐκ σησάμου καὶ μέλιτος κατασκευάζεσθαι ἐφήβαια γυναικεία, ἃ καλεῖσθαι κατὰ πᾶσαν Σικελίαν μυλλοὺς καὶ περιφέρεισθαι ταῖς θεαῖς. Folosirea numelui acestei turte este regională: κατὰ πᾶσαν Σικελίαν, iar forma turtei (ἐφήβαια γυναικεία = *puenda muliebria*) trebuie să se explice prin rolul de ofrandă pe care îl juca în celebrarea

¹ Cf. J. Chadwick & L. Baumach, *The Mycenaean Greek vocabulary*, în *Glotta*, 41, 1963, p. 190.

² Cf. *IG* (1), 90; *Plu. M.* 2, 660d.

³ Cf. Hom. *Il.* 18, 319; *h. Hom.*, în *Dia.* 27, 2; Anacr. 1, 1; S. *Tr.* 213.

⁴ V. πέλανος II, A, c, 1.

⁵ Κατ' εὐχὴν (Call. *Epigr.* 47, 3) sau ἐξ εὐχῆς (*AP* 6, 357 Theaet).

⁶ Despre astfel de dulciuri αἰδοῖα cf. *Sch. in Luc. DMeret.* 2, 1, 29 și 7, 4, 36.

⁷ Cf. Theoc. 4, 58.

⁸ Cf. Petr. 23, 5 *super inguina mea diu multumque frustra moluit*; Auson. 67 (71), 7 și 74 (123), 2.

Thesmophoriilor¹. Sunt de reținut de asemenea ingredientele din care era alcătuită, susan și miere (ἐκ σησάμου καὶ μέλιτος κατασκευάζεται), aceleași ca în cazul dulciurilor σησαμοῦς², ἴτριον³ și ἄμυλος⁴, susceptibile și ele de a avea conotații metaforice licențioase.

7. ἡ σελήνη / ἡ σεληνίς / τὰ ἐπισέλη(ι)να / τὸ ἐπισελήμιον „Luna”

a. Σελήνη este o turtă sacrificială de tip πέλανος. Numele ei este o folosire metaforică pentru sensul obișnuit al substantivului, „lună”, fiind un derivat de la σέλας „strălucire” cu sufixul *-na, precum lat. *luna* „lună” din **leuk-s-*, *lux* „lumină”.

b. Σεληνίς este un derivat de la σελήνη. Sensul de turtă al acestuia este tot o folosire figurată, σεληνίς denumind în mod obișnuit fie o amuletă purtată de copii (Hsch. *s.u.*), fie o semilună de fildeș, pe care senatorii romani o agățau de încălțări (lat. *lunula*) (Plu. *M* 282a).

c. Ἐπισέλη(ι)να⁵ denumește o turtă sacrificială de tip πόπανον, probabil identică cu primele două. Numele ei fiind o substantivizare la plural a adjectivului ἐπισέληνος „de forma lunii”, format la rândul său din prepoziția ἐπί „pe, deasupra” și σελήνη „lună”.

d. Ἐπισελήμιον este o substantivizare la singular a unui adjectiv *ἐπισελήμιος, variantă probabil a lui ἐπισέληνος.

Toate cele patru nume au desemnat de-a lungul timpului, aproape sigur, același produs.

a. Σελήνη. Cea mai veche atestare a numelui turtei ar putea data din secolul al V-lea a. într-un pasaj coral din tragedia *Troienele* (Τρωάδες) a lui Euripide referitor la sacrificiile aduse lui Zeus, unde se vorbește despre „divinele «luni» ale frigienilor, în număr de douăsprezece”: (E. *Tr.* 1075-6) [...] Φρυγῶν τε ζάθροισι σελά- / ναι συνδώδεκα πλήθει. Sensul de turtă din acest context este probabil⁶, dar nu sigur, emițându-se și ipoteza că ar putea fi vorba de ceremoniile în cinstea lui Zeus, desfășurate la „lună plină”. În sprijinul ipotezei numelui turtei poate fi adus în discuție și un alt fragment din Euripide din piesa pierdută *Erechtheus*: (E. *fr.* 350, 1-2 = Austin 40)

καί μοι, πολὺν γὰρ πέλανον ἐκπέμπεις δόμων,
φράσον σελήνας τάσδε πυρίνου χλόης.

Chiar dacă nu într-un mod clar, fragmentul asociază în mod evident σελήνη de numele mai general al turtei de sacrificiu πελανός⁷. De asemenea, un alt tragediograf contemporan cu Euripide, Achaïos, pare să citeze numele turtei σελήνη în piesa pierdută intitulată *Iris* (Achaë. *fr.* 23). Aceasta este cel puțin mărturia lexiconului Suda: (Suid. *s.u.* βούς ἔβδομος) αἱ σελήναι πέμματα παλτέα κυκλοτερῆ, ἃ καὶ οὕτως ἐκάουσι καὶ παρ’ Ἀχαιῶ ἐν Ἴριδι.

Anticii înțelegeau cele două fragmente din Euripide tot în cheia de interpretare σελήνη-turtă. Scolia la *Troades* la pasajul citat anterior spune clar că este vorba de turte de

¹ Sărbătoare celebrată între 9 și 13 ale lunii Pyanepsion (noiembrie) de către femeile din demul Halimount și de către cele din Athena în onoarea zeiței Demeter.

² V. σησαμοῦς II, A, a, 40.

³ V. ἴτριον II, A, a, 27.

⁴ V. ἄμυλος II, C, 5.

⁵ Grafia cuvântului este incertă: în manuscrisul lui Athenaios, unde este atestat cuvântul, poate fi citit ι în loc de η (cf. *LSJ s.u.*); etimologia termenului (<σελήνη), dar și glosarea lui de către Athenaios sub forma ἐπισέληνα, ne fac să înclinăm către această ultimă formă.

⁶ De această părere este și L. Parmentier, *Notes sur les Troyennes d' Euripide*, «Revue des Études grecques» 36, 1923, pp. 46-61. Cf. și T. K. Stephanopoulos, *Kleinigkeiten zu den Troerinnen*, «Hermes» 116, 1988, pp. 488-90 și E. Cerbo e V. Di Benedetto, *Euripide, Troiane*, (note), BUR, 2006, p. 236.

⁷ V. πελανός II, A, c, 1.

sacrificiu de tip πέμματα rotunjite, adică de forma unei luni: (*Sch. in E. Tr.* 1075) [...] λέγουσι δὲ ἔνιοι καὶ τὰ πέμματα σελήνας διὰ τὸ λευκὰ εἶναι καὶ περιφερῆ, σελήνας [...] ἰδρῦεσθαι. δύναται οὖν λέγειν ἐκ δώδεκα πεμμάτων θυσίας. În secolul al II p. gramaticul Pausanias scrie cu alte cuvinte același lucru: (Paus. Gr. 116, 9) αἱ δὲ σεληναὶ πέμματα ἦσαν πλατέα κυκλωτερῆ. Tot el, puțin mai departe, le numește și πελανοί, citând versurile din *Erechtheus*: (*id.* 116, 11) καὶ ἐν Ἐρεχθεῖ τὰς σελήνας πελάνους εἴρηκεν.¹ În aceeași perioadă Herodian definește turta drept un tip de πόπανον de forma unei planete: (Hdn. Gr. Pros. 3, 1, 331) σελήνη· ἔστι καὶ σελήνη πόπανόν τι τῷ ἄστρῳ παραπλήσιον. Contemporan cu aceasta, gramaticul Pollux spune că turtele πέλανοι erau destinate tuturor zeilor, în timp ce σελήνη numai „Zeitei”, cu siguranță Selene; numele turtei ar proveni de la forma ei: (Poll. 6, 76) πέλανοι δὲ κοινοὶ πᾶσι θεοῖς, ὡς αἱ σεληναὶ τῇ θεῷ. κέκληνται δ' ἀπὸ τοῦ σχήματος. Pentru Hesychios, care se inspiră din Herodian, ea este o turtă de tip πόπανον, asemănătoare unei „planete”: (Hsch. s.u. σελήνας) πόπανα, τῷ ἄστρῳ ὅμοια πέμματα, idee reluată cu aceleași cuvinte ca și Herodian de către gramaticul Stephanos din Bizanț în lucrarea *Ethnika*: (St. Byz. Eth. s.u. Σελήνης πόλις) [...] ἔστι καὶ σελήνη πόπανόν τι τῷ ἄστρῳ παραπλήσιον, și mai târziu de către Photios: (Phot. Lex. s.u. σελήνη) πόπανον ὅμοιον τῷ ἀστέρι. În sfârșit, în secolul al XII-lea p. Eustathius, inspirându-se ca și Suda din Pausanias, spune în comentariul său la *Iliada* că turtele σεληναὶ erau întinse și de formă rotundă și serveau ca un fel de blat pentru frigerea turtei numite βοῦς ἑβδομος „al șaptelea bou”², care avea niște corne ce imitau luna. Potrivit lui, gramaticul Pausanias spunea că turtele de sacrificiu (πέμματα) σεληναὶ erau numite și πελανοί: (Eust. II. 4, 263) ὁ δὲ ταῦτα ἱστορήσας Πausανίας λέγει καὶ ὅτι αἱ ῥηθεῖσαι σεληναὶ, τὰ πέμματα, καὶ πελανοὶ ἐλέγοντο.

În afară de gramatici și lexicografi, care se inspiră unii din alții având ca sursă primă textele tragediografilor din secolul al V-lea a., doi alți autori amintesc numele turtei σελήνη. Athenaios o consideră un alt nume al turtei de sacrificiu φθοῖς³: (Ath. 489d) φθῶεις κυκλωτερῆς καὶ ἀστέρας ἔχοντας, οὓς καὶ καλοῦσι σελήνας, în timp ce Alkiphron o consideră un tip de πέμμα într-o scrisoare care descrie o scenă de banchet: (Alciph. 4, 19, 17) καὶ παρασκευάσαι τινὰ ζῶα [ἱερεῦσαι] καὶ λιβανωτὸν ἄρρενα καὶ στύρακα μακρὸν καὶ πέμματα σελήνης καὶ ἄγρια φύλλα τῶν ἄγνων.

Toate aceste mărturii vorbesc despre existența unei turte de sacrificiu în secolul al V-lea a. Definițiile ulterioare, care nu se pun de acord între ele, indică fie dispariția din uzul religios, - și deci raportarea de fiecare dată la o sursă care este din ce în ce mai veche -, fie schimbarea naturii acestui produs culinar.

b. Σεληνίς. În secolul al IX p. Photios afirmă că σεληνίς are același sens culinar cu numele prăjiturii σελήνη: (Phot. Lex. s.u. σελήνη) πόπανον ὅμοιον τῷ ἀστέρι· τὸ δ' αὐτὸ καὶ σεληνίς. Aceasta este singura mărturie. Nu știm de unde se inspiră lexicografii.

c. Ἐπισέλη(ι)να. Singura atestare a cuvântului apare la Platon Comicul în sec. V-IV a. într-o enumerare de dulciuri care au mai degrabă o semnificație metaforică licențioasă, decât un rol culinar. Ele reprezintă dorințele femeilor, după ce au băut vin⁴: (Ath. 441b ὅσα διὰ τὸν οἶνον συμβαίνει ταῖς γυναῖξί): (Pl. Com. fr. 174, 7-10)

πρῶτα μὲν ἐμοὶ γὰρ κουροτρόφῳ προθύεται
πλακοῦς ἐνόρχης, ἄμυλος ἐγκύμων, κίχλαι
ἐκκαίδεχ' ὀλόκληροι μέλιτι διαμεμιγμέναι,

¹ Ambele citate sunt preluate întocmai de lexiconul Suda: (Suid. s.u. ἀνάστατος) și (*id.* s.u. βοῦς ἑβδομος).

² V. βοῦς II, A, c, 3.

³ V. φθοῖς II, A, a, 50.

⁴ V. s.u. ἄμυλος II, C, 5.

λαγῶα δώδεκ', ἐπισέληνα.

Ținând seama de semnificația dulciurilor aflate în context (πλακοῦς ἐνόρχης și ἄμυλος ἐγκύμων¹), ἐπισέληνα trebuia să trimită și ea la ceva asemănător: de aceea bănuim că această turtă nu este atât de forma lunii, așa cum mai târziu o glosează lexiconul lui Hesychios (Hsch. *s.u.* ἐπισέληνα· πόπανα μηνοειδῆ), cât a semilunii și, deci, de forma sexului bărbătesc (*id est* πέος), întoarse în așa fel încât să sugereze o imagine relevantă pentru contextul discutat. O altă glosă păstrată fragmentar a lui Hesychios vine să întărească această presupunere: (Hsch. *s.u.* αἰδώς) [...] τὰ αἰδοῖα καὶ ἡ σελήμη, παρὰ Χαλδαίοις.

d. Ἐπισελήμιον. În același pasaj unde spune că σεληνίς este echivalent cu σελήμη, Photios adaugă termenul de ἐπισελήμιον, care ar avea potrivit lui același sens: (Phot. *Lex. s.u.* σελήμη) πόπανον ὅμοιον τῷ ἀστέρι· [...] καὶ ἐπισελήμιον. Și de această dată Photios este singurul care oferă această informație, în plus ἐπισελήμιον este un hapax.

¹ *V. s.u.* ἄμυλος II, C, 5.